MAURICE GODELIER

ASYA-TİPİ ÜRETİM TARZI

SOSYAL YAYINLAR

SOSYAL YAYINLAR

ASYA-TİPİ ÜRETİM TARZI
VE
MARKSİST ŞEMALARA GÖRE
TOPLUMLARIN EVRİMİ

ASYA-TİPİ ÜRETİM TARZI

Maurice Godelier / Çeviren Attila Tokatlı / Yayımlayan: Sosyal Yayınlar
Birinci basım: 1966 / ikinci basım: Aralık 1993 / Dizgi: Nihal Yılmaz / Basım:
Gülen Ofset

MAURICE GODELIER

ASYA-TİPİ ÜRETİM TARZI VE MARKSİST ŞEMALARA GÖRE TOPLUMLARIN EVRİMİ

Çeviren
Attila Tokatlı

SOSYAL YAYINLAR

Babıâli cad. N.: 14
Cağaloğlu / İstanbul
Tel: 528 33 14 / 522 52 13

«ASYA - TİPİ ÜRETİM TARZI» KAVRAMI VE MARKSİST ŞEMALARA GÖRE TOPLUMLARIN EVRİMİ

«Yunanlılar da bir zamanlar
bugün barbarlar nasıl
yaşıyorlarsa öyle yaşadılar.»
TUKİDES I. 6. 6.

Marksizm ta başından beri, tarihi bilimsel şekilde düşünme, yani toplumların temel yapılarını meydana çıkarıp varlık nedenlerini ve gelişme yasalarını açıklama çabası olmuştur (1). Marx ve Engels, kendilerinden önce sayısız bilgin tarafından ileri sürülen ve insanlığın tarihinin sınıfsız bir sosyal organizasyon biçiminden sınıflı toplumlara geçişin tarihi olduğunu belirten genel bir varsayımdan hareket etmişlerdir (2). Marx ile Engels'in bu varsayıma katkıları, sınıfsız toplumdan sınıflı toplumlara geçişin temelini, son tahlilde, üretim ilişkilerinde ve üretici güçlerin gelişmesinde aramak gerektiğini söylemiş olmalarıdır. Bu perspektif için-

(1) MARX, Joseph Weydemeyer'e mektup. (5 Mart 1852)

(2) Marx'tan önce Ferguson, Adam Smith, v.b. tarafından insanlığın evrimi üzerine bir çok şema kurulmuştu.

de, göstermişlerdir ki, kapitalizm, üretici güçleri geliştirerek, sınıf sömürüsünün ve sınıflı toplumların tarihe karışma şartlarını da yaratmaktadır. Marx ve Engels'in eserlerinde, sırasıyla, ilkel topluluk (communauté primitive), kölelik, feodalite ve kapitalizm [aşamalarından] geçen «zorunlu» bir evrimin oldukça açık imajı canlanmaktadır. Bir çok marksistlerin gözünde, «zorunluluk» kavramı, mahalli «özellikler»le az çok deforme de olsa, bütün toplumlar için geçerli sayılagelmiştir. Bu yorum, Marx ve Morgan'dan bu yana birikip yığılmış bulunan sonsuz sayıda arkeolojik, etnolojik ve tarihsel malzemeyle karşılaştırılınca, Çin'de, Japonya'da, Afrika'da bir «köleci» aşamanın, Moğollar'da, İslâm dünyasında, vb. bir «feodal» aşamanın başlangıç tarihi ve gelişmesi, uzmanlar arasında bitmez tükenmez tartışmalara konu olmaktaydı. Ve bütün bu güçlükler «devreleştirme» (devirlere ayırma, périodisation) noktasında düğümleniyordu. Ama, burada söz konusu olan, olayların kronolojik sıralanışının değil, köleci, feodal, kapitalist yapıların mantıksal sıralanışının devrelere ayrılmasıydı.

Tarihin mantığına uyamamaktan doğan bu dramdan kurtulmak için, birçok bilginler, tahlil ettikleri olayları ve toplumları, belirli bir aşamaya «oturtmak» yolunu seçti. Batı dışında kalan dünya'nın tarihi, [böylece], ters -anlamlılıktan belki kurtarılabilen, ama belirli bir anlamdan da yoksun kalan «ampirik» olaylarla dolup taşmaktaydı. Bu teorik düzensizliklerin kaynağı olan Batı - dışı tarih, «tarihin zorunluğu»ndan sıyrılmış gözüküyordu: batı tarihinin zorunluğu yoktu bu tarihte.

Bu karışıklık böylece devam ededursun, «olaylar»ı, kölelik veya feodalite kategorileri içine yerleştirmekten sakınan bazı uzmanlar (marksist olsun veya olmasın), yine bu olaylara teorik ve mukayeseli bir anlam vermek en-

dişesiyle, Engels'in büyük eseri *Ailenin Kökeni*'nin gölgesinde gözlerden uzak kalmış bir marksist kategoriye, «Asya - tipi üretim tarzı» kategorisine yerleştirmeyi akıl ettiler. Meselâ, J.Suret-Canale, sömürgelik - öncesi Siyah Afrika'sı hakkında şunları söylüyordu:

> «Geleneksel Siyah Afrika'nın en gelişmiş bölgelerinde hâkim olan üretim tarzını, Marx'ın «Asya - tipi üretim tarzı» dediği şeye yaklaştırmak hatalı olmaz sanıyoruz»(3).

Ve A.Métraux da, İnkalar-öncesi devletleri anlatırken, İsa'dan sonra 300 ilâ 800 arasında Peru'nun kuzey kıyılarındaki Moşika'lar hakkında diyordu ki:

> «Mısır ve Mezopotamya'da olduğu gibi, Peru kıyılarında da, çölü fethetmek, [işlenir hale getirebilmek] için kendisini herkese kabul etirmiş bir otorite ve iyice örgütlenmiş bir bürokrasi mevcut bulunduğunu farzetmek gerekir. Asya tipinde despotik hükümetlerin meydana gelişinde, sulama'nın büyük rolü olduğunu K.Marx çok önceden sezmiş bulunuyordu.»(4)

Marx'ın unutulmuş metinlerine bu beklenmedik dönüş, yeni bir teorik meseleler serisi ortaya çıkaracaktı. Daha çok «marksoloji» alanında yer alır gözüken ilk problem, derlenip bir araya getirilmesi gereken dağınık metinlerde Marx'ın kategorisini bularak, elde edilecek içeriği *Ailenin Kökeni*'nde Engels tarafından kurulmuş olan şema ile karşılaştırmak idi. Kavram restore edildikten sonra da, verimliliğini değerlendirmek ve gerekirse yeniden işleyip biçimlendirmek üzere, olayların sınavından geçirmek uygun düşüyordu. Bugün bu

(3) J.SURET - CANALE, L'*Afrique Noire*, cilt I, s. 101, 1961.

(4) A. MÉTRAUX, *Les Incas*, 1962, s. 24, 113, vb.

iş yapılmaktadır. Ve nihayet, bu iki meselenin sonunda şu kaçınılmaz temel soru karşımıza dikiliyordu: insanlığın tipik gelişme çizgisinden anlaşılan şey nedir? Biz burada, sadece ilk noktayı geliştirmekle yetineceğiz. Öteki iki noktaya ise daha ileride eğilebileceğimizi umuyoruz. Yalnız, bu incelemeye başlamadan önce, «toplumların evrim şeması» denilen şey hakkında açık seçik bir fikrimiz olması şarttır.

I - TOPLUMLARIN EVRİM ŞEMASI NEDİR?

[Toplumların evrim şeması], toplumların işleyiş mekanizmalarının, yine bu toplumların mümkün evrimlerini anlaşılabilir kılmak üzere kurulmuş, zihinsel ve basitleştirilmiş bir tasviridir. Böyle bir tasvir, bir model, yani bir toplumu meydana getiren unsurların mahiyeti, ilişkileri ve evrim tarzları hakkındaki hipotezlerden kurulu bir bütün olacaktır. Bu türlü «model»ler de, tarih ve doğa bilimlerinin esas âletlerini teşkil eder. Karl Marx *Kapital*'de, üretimin kapitalist organizasyonunun temel yapısını şöyle tasvir etmektedir:

> «Burada, sadece iki sınıfın varlığını görüyoruz: Yalnız kendi emek (iş) gücüne sahip olan işçi sınıfı ile, sosyal üretim araçlarının ve paranın tekelini elinde bulunduran kapitalist sınıf»(5).

İşte bu temel ilişkiden hareket edilirse, hem bir kapitalist ekonomik sistemi meydana getiren öbür yapıları (analiz senkronik) hem de bunların hareketi (analiz diyakronik)'ni bir arada kavramak mümkün olur. Ama bir model, gerçeğe ancak kısmen uygundur. *Kapital*, şu veya bu kapitalist ulusun gerçek, somut tarihi değildir, uluslara «kapitalist» karakterini veren yapının incelenmesidir ve sonsuz çeşitlilikteki

(5) MARX. *Kapital*, kitap 2, cilt 2, s. 73

ulusal gerçekler bu incelemelerin dışında kalır. Marx bu noktayı açıkça belirtmektedir:

> «Kapitalist üretimin bu *genel* incelemesi sırasında daima, *gerçek* ekonomik ilişkilerin kendi kavramlarına tıpatıp *uygun* olduğunu farkedeceğiz. Veya, başka bir deyişle, gerçek ilişkiler burada, ancak kendi genel tiplerini ifade ettikleri ölçüde inceleneceklerdir.»(6)

Bu metod sayesinde, sosyal gelişmenin bir «mantık»ına varılabilir.(7)

Demek ki, Marx ve Engels tarafından bina edilmiş evrim şemaları hakkında kaba bir yanılmaya düşmemek için önceden bilmek gerekir ki, bu şemalar toplumların gerçek tarihini değil, temel yapılarına indirgenmiş gerçeklerin soyut bir tarihini, bu yapıların kendi iç imkân ve güçsüzlüklerinin gelişmesi olarak göz önüne alınan evrimin varlık nedeninin geçmişten bugüne doğru görünüşünü teşkil etmek amacındadırlar, güçleri de ancak buna yeter.

Şu halde, bu şemalar, bilginin ve realitenin [belli] bir durumuna bağlı [birtakım çalışma] hipotezi binaları olup aynı zamanda hem teorik düşüncenin varış noktası, hem de somut tarihin sonsuz çeşitliliğini daha derinden açıklamak için ha-

(6) MARX, *Kapital*, kitap 3, cilt 1, s. 191. Kelimelerin altını biz çizdik, M.G.

(7) ENGELS. *La contribution a la ciritique de* K. Marx. Das Volk, 20 Ağustos 1859. Bu meseleler hakkında şu eserlere bakılabilir:

-BOCCARA, *Quelques hypotèses sur le développement du capital. Economie et Politique* dergisi No. 79, 80, 81, 82.

-İLİENKOV, *La dialectique de Pabstrait et du concret dans Le Capital de Marx. Recherches Internationales* dergisi, 1962, No 34.

-M.GODELİER, *La méthode du Capital. Economie et Politique* dergisi, No 70, 71, 80.

reket noktasıdırlar. Ve bu hipotezlerin doğru olup olmadığı somut tarih alanında ortaya çıkar. Çoğu araştırıcılarda rastlanan, hipotezi dogma'ya, ispatlanması gereken bir gerçeği, ispatlanmaya ihtiyacı olmayan ve olaylar üzerinde *a priori* hüküm sürebilen bir apaçık kesinliğe dönüştürmek eğilimi işte böylelikle önlenebilir.

Bu endişe iledir ki, *Alman İdeolojisi* (1845) 'nde ilk evrim şemasını çizen Marx, bu şemanın nasıl kullanılacağını da gösteriyor ve bu şemayı yeni bir tarih felsefesi, sadece filozofların kavrıyabileceği ve tarihe bütün zorunluğunu ve anlamını veren bir ilk veya son hakikatler bütünü şeklinde kabul edecek olanları eleştiriyordu:

> «Felsefenin yerine, konulsa konulsa, insanların tarihsel gelişmesinin incelenmesinden çıkarılmak mümkün olan en genel sonuçların bir sentezi konulabilir. *Kendi başlarına*, yani somut tarihten ayrı olarak ele alınacak olurlarsa bu soyutlamaların *hiçbir değeri* yoktur. Olsa olsa, tarihsel malzemeyi daha kolayca sınıflandırmaya ve bu malzemenin özel katlar halinde istiflenişini daha iyi belirtmeye hizmet edebilirler. Yoksa, hiçbir şekilde, felsefe gibi, bir reçete, tarihsel devirleri birbirlerine uygun olarak yamamağa yarayan bir şema vermezler. Güçlük, tam tersine, bu malzemenin incelenip sınıflandırılmasına başlanınca ortaya çıkar.»(8)

Tarihsel bilimlerde hipotezin esasının unutulması sonucunda bir çok araştırıcının nasıl yavaş yavaş, gerçeğin «rasyonel» anlamını kelimelere yüklemeye çabalıyan bir dil çılgınlığına kapıldıklarını ileride göreceğiz.

(8) MARX, *Idéologie Allemande*, S. 18.

II - MARX VE ENGELS'TE ASYA-TİPİ ÜRETİM TARZI KAVRAMI

a) Kaynaklar

Marx, «Asya-tipi üretim tarzı» kavramını 1853 e doğru ortaya koymuş ve hayatının sonuna kadar kullanmıştır(9). *Anti-Dühring* (1877) te ve *Frank Devri* (1882) nde Engel tarafından ele alınıp işlenerek zenginleştirilen bu kavrama *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (1884)'nde artık rastlanmamaktadır. Engels, bu kavramı Marx'ın ölümünden sonra yayınladığı *Kapital*'in II nci (1885) ve III ncü (1894) kitaplarının baskısında muhafaza etmiştir. Bu tema ile ilgili bellibaşlı metinlerin kısa bir bibliyografyasını ek halinde sunacağız.

Kavramın Marx tarafından en ileri şekilde işlenmiş hali, 1855-1859 arasında yazılmış olan *Formen die der Kapitalistischen Production Vorhergehn* isimli ve *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*'de yayınlanmış bir metinde bulunmaktadır ki, bu metin 1939 yılında basılabilmiştir. Söz konusu metin, toplumların evrimi konusunda Marx tarafından işlenmiş en karmaşık şemadır. Bu bakınmdan, Engels'in beş yıl sonra yazdığı *Ailenin Kökeni* ile karşılaştırılması gerekir.

b) Asya-tipi üretim tarzı kavramı

Kavram, 19 ncu yüzyıl Hindistan toplumundaki devletleri ve köy topluluklarını tasvir eden İngiliz dokümanları(10)

(9) Marx - Engels mektuplaşması, 1853 Mayıs, Haziran, Temmuz. Marx'ın 1853 Haziran, Temmuz Ağustos aylarında New-York Daily Tribune'de çıkan Hindistan hakkında yazıları.

(10) Bak: Marx'ın Engels'e 14 Temmuz 1853 tarihli mektubu. Marx bu mektupta Parlâmento raporlarını ve Sir Stamford Raffles'in *History of Java* adlı kitabını zikretmektedir.

üzerinde derinlemesine düşünülerek hazırlanmıştır. Orta Doğu ve Orta Asya seyyahlarının nakillerinden edinilen bilgiler (11) İngiliz belgelerini dikkate değer hale getirmiştir. Toprağın özel mülkiyetinin mevcut olmayışının Marx ve Engels'i uzun uzun düşündürdüğü anlaşılıyor. *Formen* isimli metinde Marx, toprak mülkiyetinin, yani endüstri öncesi toplumlarında insanlar arasındaki hâkim üretim ilişkisinin yedi farklı biçimini tasvir etmektedir. Bu biçimler, emekçi ile üretimin objektif şartları arasındaki ayrımın köklü bir karakter kazandığı kapitalist üretim tarzına gelinceye kadar ardarda sıralanmaktadır. İnsanlık tarihinde ve özellikle Avrupa'da toprak mülkiyetindeki evrimin bir taslağı olarak karşımıza çıkan Marx'ın bu metni, ilkel birikim biçimlerinin analizinin ayrı bir parçasını teşkil etmektedir (12). Bu evrim içinde: ilkel topluluk, Asya-tipi üretim tarzı, antik üretim tarzı, köleci üretim tarzı, germanik üretim tarzı, feodal üretim tarzı ve kapitalist üretim tarzı ardarda sıralanmaktadır. Biz burada, Asya üretim tarzı dışında kalan üretim tarzları hakkında birkaç kelime ile yetinmek durumundayız. Bu tarzlarla ilgili olarak verdiğimiz şemaları ise, Macaristanlı sinolog (Çin tarihi, dili, kültürü uzmanı) F. Tokei'den alıyoruz(13).

---

(11) Özellikle, FRANÇOİS BARNİER'nin Moğol Hükümdarı'nın krallığı hakkındaki nakillerinden Marx 2 Haziran 1852 tarihli Engels'e mektubunda söz etmekte, Engels de 6 Haziran tarihli cevabında aynı konu üzerinde durmaktadır.

(12) Nitekim metnin alt başlığı *Über der Prozess, der der Bildung das Kapital Verhältnisses oder der ursprünglichen Akkumulation Vorhergeth*'tir. Bak: *Kapital*, kitap 1, C. 3, Fasıl 16 ilâ 23.

(13) F.TOKEİ, *Sur le mode de production Asiatique*. Haziran 1962 de Paris'te C. E. R. M. de verilen konferans.

İlkel topluluk (communauté primitive)

Kan, dil ve örf bağları üzerine kurulu olan ilkel topluluk, «topraktan ortaklaşa yararlanmanın ve toprağın mülkleştirilmesinin bir sonucu olarak değil, bir ön şartı olarak» ortaya çıkmaktadır. Toprağın mülkiyeti bütün topluluğa (communauté) aittir, bu topluluğa ait oluş da böylece bireyin toprağa (bireysel) «tasarruf»unun da şartını teşkil eder.

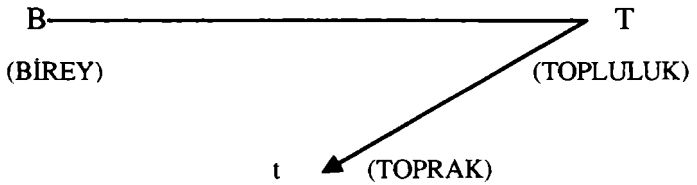

Bu topluluk, doğayı işgal ekonomisine —avlanma, meyve toplama, balık avı— ve ilk gezegen tarım biçimlerine, yani doğanın dönüştürülmesine geçişe tekabül eder. Üretici güçlerin gelişmesinin bu düzeyinde bireylerin varlıklarını sürdürebilmeleri tamamen, bir gruba mensup olmalarına bağlıdır ve bu topluluk içindeki yerleri de herşeyden önce, bu grubun üyeleriyle, akrabalık sistemi temeli üzerinde yürüyen akrabalık ilişkilerine bağlı kalır:

> «Emek ne kadar az gelişmişse, emeğin ürünlerinin kitlesi, dolayısıyla, toplumun zenginliği de o kadar küçüktür ve kan bağlarının etkisi de sosyal düzene bir o oranda fazla hâkim olur»(14).

(14) ENGELS, *L'origine de la famille*, S. 16 Yine bak: Engels'in Marx'a 8 Aralık 1882 tarihli mektubu.

İlkel topluluklar, yaşayış tarzlarına ve akrabalık sistemlerine göre, sayısız biçimlere bürünmüşlerdir. Tarih-öncesi boyunca tekâmül ederek, ilkel yaşayış tarzları devam ettiği ölçüde, az çok değişikliğe uğrayarak bugüne kadar sürüp gelmişlerdir. Evrimleri, —tarım, hayvancılık, zanaatlar gibi— yeni üretim biçimlerinin gelişmesine bağlıdır ve malların bireysel mülkiyet ve tasarrufunun yaygınlaşması ve eski aile ilişkilerinin dönüşümü olmak üzere, iki yönde birden gerçekleşir (15).

Asya-tipi üretim tarzı

Asya-tipi üretim tarzı, ilkel toplulukta daha gelişmiş üretim biçimleri muntazam bir [üretim] artığı meydana gelmesini sağladıkları vakit ortaya çıkmıştır. Bu artık, daha karmaşık bir iş bölümünün ve tarımla zanaatın birbirlerinden ayrılışının da şartı olmuştur. Bu işbölümü, üretimdeki kendi kendini geçindirme (auto-subsistance) karakterini sağlamlaştırmaktadır:

> «Zanaatlarla tarımın küçük topluluk içindeki bu kombine oluşu, bir fazlalık üretme ve bunu çoğaltmanın bütün şartlarını bağrında toplayan tam bir sefl-substaining haline gelecektir»(16).

Üretim bir pazara doğru yönelmiştir, paranın kullanılışı sınırlıdır, demek ki, ekonomi «doğal» bir ekonomi olarak kalmaktadır (17). Bu toplulukların birliği, bir aile şefleri meclisi ve bir büyük şef tarafından temsil edilebilmekte ve

(15) ENGELS *L'origine de la famille*, S. 16.

(16) MARX, *Grundrisse*, 376.

(17) Kendi kendini geçindirme (auto - subsistance) ekonomisi içinde yaşayan bir topluluğun klâsik tasviri. Hindistan topluluklarını inceliyen ünlü pasajda bulunmaktadır: *Kapital*, kitap I, C. 2, S. 46 - 48.

sosyal otorite az çok demokratik veya despotik biçimlere bürünmektedir. Bir üretim fazlalığının varlığı, daha ileri bir sosyal ayrışımı ve bu fazlalığın bir kısmını kendine mal ederek topluluğun öteki üyelerini bu suretle sömüren bir azınlığın meydana gelmesini mümkün kılmaktadır. Bu geçiş nasıl gerçekleşir? Engels, bu sürecin bir modelini *Anti-Dühring* (1874)'de taslak halinde vermektedir.

> «Bu [azınlığa dahil] bireyler belirli bir kudreti ellerinde bulundururlar ve devlet gücünün ilk biçimlerini temsil ederler. Üretim güçleri yavaş yavaş artmaktadır. Gittikçe artan nüfus, çeşitli topluluklar arasında yer yer ortak, yer yer de karşıt çıkarlar yaratmaktadır. Bu toplulukların dana büyük ve önemli topluluklar halinde gruplaşması ise, yeniden bir işbölümüne ve ortak çıkarları savunmak ve antagonist çıkarlara karşı korunmak amacını güden organların yaratılmasına yol açar. Bütün grubun ortak çıkarlarının temsilcileri olarak kendi toplulukları içinde ve hattâ bazen kendi toplulukları ile ihtilâflı olarak, zaten özel bir durum kazanmış bulunan bu organlar ise çok geçmeden ya (her şeyin doğa yasalarına uygun cereyan ettiği bir dünyada hemen hemen kendiliğinden kurulup yerleşen) mirasla geçen görevler yoluyla, veya başka gruplarla olan ihtilâfların gittikçe artması sonucu bu organlardan vazgeçme imkânının azalıp ortadan kalkmasıyla, daha büyük bir otonomi kazanırlar. Sosyal fonksiyon, toplum karşısında kazandığı bu otonomiden nasıl olup da zamanla bütün topluma hâkim olma durumuna yükselmiştir? Yani, tek tek hüküm sürmekte

olan bireyler, nasıl olup da bir hâkim sınıf teşkil etmek üzere birleşebilmişlerdir?... Bu meseleleri burada incelememize gerek yoktur. Şimdilik burada önemli olan, sosyal fonksiyonun nerede olursa olsun siyasî hâkimiyetin temelini teşkil ettiği ve siyasî hâkimiyetin de ancak kendisine tevdi edilmiş olan bu sosyal fonksiyonu yerine getirdiği müddetçe varlığını devam ettirebildiğidir»(18).

Bu çerçeve içinde, embriyon halindeki bir hâkim sınıfın tam şeklini tespit etmek son derece güçtür, çünkü bu şeklin sınırları, aynı birey hem fonsiyonundan aldığı bir iktidarı hem de sömürme iktidarını aynı zamanda ve bir arada elinde tuttuğundan, son derece oynak ve belirsiz çizgiler halindedir. Üretim fazlasının bu bireye ayrılan parçası bu bireyin fonsiyonunun karşılığı olduğu ölçüde, topluluğa dolaylı olarak geri geliyor demektir ve bu anlamda, topluluğun o birey tarafından sömürülmesi diye bir şey söz konusu olamaz. Sömürme, üretim fazlalığına karşılıksız olarak sahip olmaya başladığı vakit söz konusudur ve bir topluluğa hizmet edenlerin hangi noktadan itibaren o topluluğu sömürmeye başladığını tayin etmek son derece güçtür.

Demek ki, sömürme burada, bir bireyin diğer bir [veya birçok] birey üzerindeki hâkimiyet şekli olarak değil de, fonksiyonu temsil eden bir bireyin bir topluluk üzerindeki hâkimiyet şekli olarak ortaya çıkmaktadır. Bu hâkimiyet ilişkisinin yapısı meydanda olduğuna göre, ortaya çıkışını ve en son noktasına kadar gelişmesini kolaylaştıran özel şartları düşünüp bulmak zor bir iş olmasa gerektir.

---

(18) ENGELS, *Anti - Dühring*, S. 211 - 213. Bak: *Kapital*, kitap III, C. 3, S. 26, 175, 176, 252.

Kamu yararına olan ve tek başına bir topluluğun gücünü aşan büyük çapta işlerin gerçekleştirilmesi için bütün bu toplulukların bir araya gelip işbirliği yapmalarını gerektiren birtakım doğal etkenler, bu özel şartları doğurup bir araya getirmekte gecikmemiştir. Eski Mısır ve Mezopotamya'daki büyük alüvyonlu vâdilerin su durumunun düzene konması (kurutma, sulama, inşa işleri), bunun parlak bir örneğini teşkil eder (19).

Bu çapta işlerin gerçekleştirilmesi, hem yeni üretim güçleri, hem de tek tek toplulukların çabasını yüksek bir ekonomik kumanda altında toplayıp düzenliyen merkezileşmiş bir yönetim istiyordu. Böyle bir durumda, «toplayıcı birlik», hem emeğin etkililiğinin hem de mahalli toplulukların mülkleştirilmesinin şartı olarak belirmektedir. Yüksek otoritenin sahip olduğu fonksiyondan aldığı iktidarın, el altındaki toplulukları sömürme aracı haline gelmesi, ancak bu temel üzerinde mümkündür. Topluluklara ait topraklar, «toplayıcı birlik»in doğrudan doğruya kontrolü altına girip de devletin, yani bütün mahalli toplulukları yönetimi altına alıp düzenliyen üstün topluluğun «yüksek» mülkiyeti haline geldiğinde, bu dönüşüm hızlanmıştır. Toprağın Kral, Firavun, vb.'nın şahsında temsil edilen devlet tarafından mülkleştirilişi demek, bütün toplulukların topraklarının ellerinden alınması

(19) 6 Haziran 1853 te Engels, Marx'a şunları yazıyor: «Burada, yani Büyük Sahra'dan Asya'nın yüksek yaylalarına kadar uzanan geniş çölümsü bölgelerde, tarımın ilk şartı olan suni sulama ya topluluklar tarafından, ya da, eyaletler veya merkezi hükümetler tarafından yürütülmektedir.»

Yine Engels'in *Anti-Dühring*'inde 212 nci sayfada şu sözler var:

«Eski İran'da veya Hindistan'da çıkıp batan despotik idarelerin sayısı ne olursa olsun, bunların her biri, her şeyden önce, vadilerin sulanması işinin baş sorumlusu olduğunu idrak etmiştir. Çünkü, bu sulama olmaksızın bütün bu bölgelerde hiç bir tarım şekli mümkün değildir.»

demektir. Bu topluluklar, böylece, topraklarının mülkiyetini kaybetmekte ama tasarruf hakkını korumaktadırlar.

> «Asya-tipi bir temel üzerinde yükselen biçimlerin çoğunda, bütün bu küçük toplulukların üstünde yer alan toplayıcı birlik, mülkiyetin üstün veya tek sahibi olarak ortaya çıkmakta ve gerçek topluluklar birer «miras yoluyla tasarruf hakkı sahibi» gözükmektedir» (20).

Böylece, devlet, toprağın mülkiyetinin yüksek sahibi olduktan sonra, üretimin doğal şartlarının toplulukları ve bireyler tarafından mülkleştirilmesinin şartı olarak ortaya çıkacaktır. Birey için toprağın tasarruf hakkına sahip olmak, mensup olduğu mahalli topluluk ve mülkiyeti elinde tutan üstün topluluk olmak üzere, çifte bir dolayımdan geçerek mümkündür.

Bu ikili ilişkiyi belirtmek üzere, aşağıdaki şemayı veriyoruz (21).

---

(20) MARX, *Grundrisse*, S. 376.

(21) J.Chesneaux, bu şemanın eski Çin alfabesinde Kral anlamına gelen Vang (Vietnam dilinde Vuong) harfini andırdığını belirtmekte ve şunları yazmaktadır:

«Voung harfi bütün basitliği içinde, okul çocuklarının kafalarına uslu uslu yerleştirmeleri gereken sosyal ilişkileri yansıtmaktadır: üç yatay paralel çizgi görüyoruz bu harfte. Birinci çizgi gökyüzünü, ortadaki ve en kısa çizgi insanı, alttaki çizgi ise, toprağı temsil etmektedir. Gökyüzünü toprağa birleştiren dikey bir çizgi, insanı delip geçmekte ve onu, içinde bulunduğu şartları kabule mahkûm etmektedir.

Bu çizgi, yukarıdan aşağıya doğru çekilir, çünkü insan gökyüzünün iradesine itaat etmekle ve toprak, insanın çalışmasını, sineye çekmekle yükümlüdür. Dünya sistemini kucaklamaya yetecek kadar geniş bir iktidara yalnız Kral sahiptir.» *Le Viet-Nam*, S. 99 -Collège de France profesörlerinden bay J.Berque de bize, İslâm dünyasında sembolik motif olarak kullanılan yıldızlı altıgenle bir yaklaştırma telkin etmektedir.

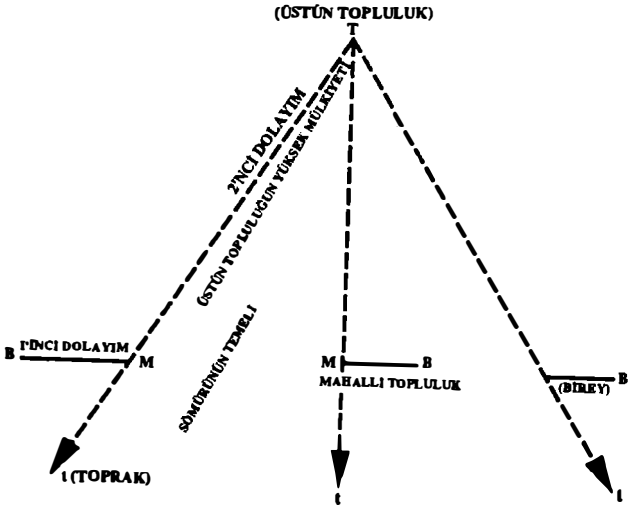

Bu şema, bize, mülkiyet ilişkilerinin genel şeklinin devletin ve toplulukların sömürülüşü ile değişikliğe uğramadığını göstermektedir. Çünkü mülkiyet topluluk mülkiyeti, yani üstün topluluk mülkiyeti olarak kalmakta, birey ise özel [küçük-mahalli] topluluğun üyesi olarak toprağın sahibi olmakta devam etmektedir. Demek ki, böylece gerçekleşen şey, devlete, ve toprağın özel mülkiyetinin gelişmesinden yoksun ilkel bir sınıf sömürüsü biçimine geçiştir.

Bu çerçeve içinde, bir vakitler mahalli topluluk tarafından gaspetilmekte olan üretim fazlalığı şimdi kısmen, üstün topluluk temsilcilerine gitmektedir:

> «Topluluğun artık-emeğinin bir kısmı, en sonunda kişisel bir varlık kazanan üstün topluluğa aittir. Ve bu artık-emek aynı zamanda hem bir

karşılıksız vergi, hem de birliği kutsamak için, kabilenin gerçek despotunu veya muhayyel temsilcisi olan Tanrı'yı kutsamak için yapılan ortak çalışmalar şeklinde kendisini gösterir»(22).

Bu ürün fazlasının devletin ellerinde temerküzü ve birikimi şehirlerin ve dış ticaretin gelişmesini sağlamaktadır. Ticaret burada topluluk hayatının içinde geçen bir pazar üretiminin ifadesi değildir, ürün fazlasının nâdir maddeler veya silâhlar gibi emtiaya dönüşümüdür (23). Tüccar burada bir devlet memuru olarak ortaya çıkar (24) .

Topluluklar yararına yapılan ortak çalışmaya aynı zamanda bir de devlet yararına zorla yaptırılan çalışma eklenir. Devlet tarafından alınan aynî vergi, devleti temsil eden (personnifiant) bireyler yararına alınan toprak rant'ına dönüşür (25).

Köylülerin ve zanaatkârların, bir asiller ve devlet memurları aristokrasisi tarafından sömürülüşü bireysel değildir. Çünkü, angarya kollektif, toprak geliri de vergi ile karışık bir halde bulunmakta ve her ikisi de bir memur tarafından, memurun kendi adına değil, üstün topluluktaki

---

(22) Bak: *Grundrisse*. S. 376.

Antik toplumlardaki sosyal organizasyonla dinî ve siyasî tasavvurlar arkasındaki ilişkilerin tahlili hakkında bak: Frankfort, *Lo Royauté et les dieux*. 1951. *Before Philosophy*, 1946 fasıl 3, the formation of the State. J.P.Vernant, *Les Origines de la pensée grecque*, fasıl 7. Ve P.Derchain'in Le Pouvoir et le Sacré'deki incelemesi, Bruxelles, 1962.

(23) Antikite'deki tüccar halklar hakkında bak: *Kapital*, kitap III. C. 1. S. 338 ve *Trade and market in early Empires*. K. Polanyi, R.Rovere faslı.

24) GARELLİ, *Etudes des établissements assyriens en Cappadoce*. Annales 1961.

(25) WELSKOPF, *Probleme der Periodisierung der Altengeschichte*. Z.f.G. 1957, 296 - 313.

fonksiyonu adına istenmektedir. Kendi topluluğunun içinde özgür bir insan olan birey, bu özgürlük ve bu topluluk tarafından devlete ve despota karşı korunmamaktadır. Asya-tipi üretim tarzı içinde insanın insan tarafından sömürülüşü, Marx'ın «genel kölelik»(26) diye adlandırdığı biçime bürünür. Bu genel kölelik, greko-latin anlamında kölelikten özü bakımından farklıdır. Çünkü genel kölelik, bireyin kişisel özgürlüğünü gemliyen ve başka bir bireye doğrudan doğruya bağımlılık şeklinde değil, bu topluluğun bir başka topluluk tarafından doğrudan doğruya sömürülmesi şeklinde gerçekleşmektedir.

Bununla birlikte, kişisel kölelik ve kişisel serflik bu çerçeve içinde, savaş ve fetihlerin bir sonucu olarak ortaya çıkabilir. Ama, bu durumda da köle veya serf, efendilerinin mensup olduğu topluluğun ortak mülkiyetidir ve zaten o efendi de topluluğa tâbidir, devletin sultası altındadır:

> «Demek ki, kölelik ve serflik, kabile hayatına dayanan mülkiyet'in gelişmeleridir. Bunlar, [kölelik ve serflik], bu mülkiyetin bütün biçimlerini zorunlu olarak değişikliğe uğratırlar. Ne var ki, Asya-tipi üretim tarzı, kölelik ve serfliğin kabile hayatına dayanan mülkiyet biçimlerini en az değişikliğe uğratabildikleri üretim tarzıdır. Öyle ki, kölelik burada ne emeğin şartlarını ortadan kaldırabilmekte, ne de temeldeki ilişkiyi değiştirebilmektedir.»

Kölelerin üretici olarak kullanılması, hâkim üretim ilişkisi haline gelemez burada. Toprağın özel mülkiyetinin genellikle mevcut olmayışı ve topluluğa genel olarak empoze edilen fazladan -çalışma mükellefiyeti, bunu engellemek-

(26) Grundrisse. Bci der allgemeinen sklaverei des Orients. s. 395.

tedir. Kölelerin kral, papazlar, memurlar tarafından kullanılması, angaryaya sokulabilen köylü emeğinin kullanılması tarafından frenlendiği için, madenlerde çalıştırma gibi olağanüstü güç faaliyetlere inhisar eder. Bununla beraber, arazilere devlet erkanı tarafından miras yoluyla tasarruf, kölelerin tarım alanında üretici bir şekilde kullanılması için bir temel teşkil edebilirdi. Ama, gerçek bir üretici kölelik düzeninin gelişmesi için, köy toplulukları çerçevesinde toprağın özel mülkiyetine ihtiyaç vardır. Bu da Avrupa'da, Marx'ın «antik üretim tarzı» diye adlandırdığı çerçeve içinde oluşup gerçekleşmiştir.

Marx tarafından «Asya-tipi üretim tarzı» terimi içinde tasvir edilen unsurları derlemeden önce, Marx'a göre Avrupa'da bu tarzı takip eden üretim tarzlarının yapısını kısaca belirtelim.

Antik üretim tarzı

Marx, bu tarzın «en saf, en tam» şeklini Roma tarihinde bulmaktadır. Şehir, site, kır sakinlerinin ikametgâhıdır. Toprağın birey tarafından mülkleştirilmesinin ön şartı, topluluğa mensubiyet olarak kalmaktadır. Ama, toprak iki kısma bölünmüştür. Bu kısımlardan biri topluluğundur (bu, «bütün biçimleriyle ager publicus»tur), öteki kısmı ise, her Romalı yurttaşa özel mülkiyet olarak verilebilen parçalardan meydana gelir.

Tokei, bu yapıyı şu şekilde şemalandırmaktadır:

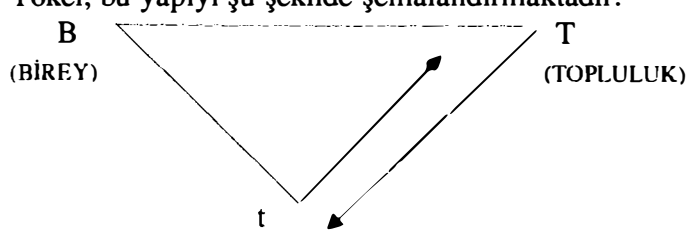

Demek ki, birey burada, hem kamu topraklarının ortak tasarruf sahibi, hem de kendi parçasının özel mülkiyetinin sahibidir. Devlet mülkiyeti ve özel mülkiyet olmak üzere her iki toprak mülkiyeti de birbirini tazammun eder ve sınırlandırır. Roma tarihinde bu çelişki, devlet mülkiyetinin aleyhine gelişecektir.

Bu yapının devamı, küçük mülkiyet sahipleri arasındaki eşitliğin devamına dayanmaktadır. Pazar üretiminin gelişmesi, fetihler, v.b. ise, özgür insanlar arasındaki eşitsizliği arttırıp hızlandırmaktadır(27). Bu özgür insanlardan bazıları, mülkiyetlerini ve mülkiyetleri ile birlikte de yurttaşlıklarını kaybedeceklerdir. Borç için kölelik böylece ortaya çıkar. Kölelerin münferit şahıslar tarafından özel olarak kullanılması genelleşir, çünkü toprağın özel mülkiyetinin mevcudiyeti böyle bir kullanış için en elverişli şarttır. Demek ki, antik üretim tarzı'nın evrimi, gerçek bir köleci üretim tarzı'na geçiş şartlarını kendiliğinden yaratmaktadır.

Köleci üretim tarzı

Bu tarz, yerini aldığı antik üretim tarzının gelişme ve çözülmesi olarak ortaya çıkmaktadır(28).

Köleci üretim tarzı da evrime uğramakta ve uzun bir can çekişme dönemi içinde dağılıp parçalanmaktadır. Bu süreç boyunca da, feodal üretim tarzının temellerinden biri olan germanik mülkiyet biçimleri meydana gelecektir.

---

(27) MARX. *Grundrisse*. S. 380

(28) Bak: CH. PARAİN. *La lutte de classes dans l'Antiquité classique*. La Pensée. No 108. 1963.

Germanik üretim tarzı

Hayvancılık hâkim olmak üzere, göynüklerde (ormanlar içindeki yanmış alanlar) gezegen tarım yapan savaşçı kabilelerin hayat şeklinden kaynak alan ve toprağın ilkel tipte bir topluluk mülkiyeti biçiminden başlıyan uzun bir evrimin ürünü olan germanik üretim tarzı, toprağın ortak ve özel mülkiyetini bir arada devam ettirir. Ortak mülkiyet burada. Roma'daki ager publicus'un tersine olarak, özel mülkiyetin bir tamamlayıcısı (otlaklar, av sahaları, vb. ortak mülkiyettir) bireysel mülkleştirmelerin «toplumsal ek»i («accessoir communautaire») şeklinde ortaya çıkmaktadır(29). Demek ki, burada söz konusu olan şey, « bireysel mülkiyet sahiplerinin gerçekten ortak bir mülkiyeti»dir(30). Tarım topluluğu, bir bireysel mülkiyet sahipleri birliğidir.

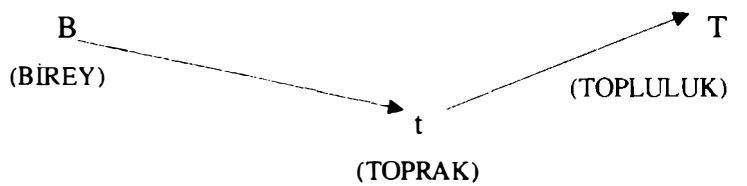

Bu özgür köylüler yavaş yavaş kişisel bağımsızlıklarını kaybederek yeni bir soylular sınıfının otoritesi altında gittikçe biraz daha köleleşmişlerdir. Bu yeni sınıfın başlangıçtaki kaynağını, germanik şefler ve bunların silâhlı maiyetleri ile yönetim mekanizmasına girerek Romalılaşmış Gollüler teşkil etmektedir.

> «Savaş ve talanlarla perişan olmuş bu insanlar, krallık iktidarı onları savunacak kadar güçlü olmadığı için, yeni soylular sınıfının veya Kili-

(29) Marx, *Grundrisse*, S. 384, *Alsgemeinschaftliches Zubehör*.

(30) Bak: Marx'ın Vera Zassoulitch'e mektubu (ikinci versiyon), mart 1881: «İşlenebilir topraklar, tanmcılara özel mülkiyet halinde aittir. Ormanlar, otlaklar, boş araziler ise henüz ortak mülkiyet hâlindedir.»
Bak: *L'Origine de la famille*, S. 139.

se'nin himayesine gireceklerdir. Ama bu himayeyi çok pahalıya satın almışlardır. Daha önce Gol köylülerinin yapmış olduğu gibi, bunlar da, topraklarının mülkiyetini metbu'larına (suzerain) aktarmak zorunda kaldılar. Metbuları bu toprakları onlara değişik ve değiştirilebilen biçimler altında, daima bir aidat (redevance) ve hizmet ahdi (prestation) karşılığında bir çeşit isticar (tenure, mouvance) olarak veriyorlardı. Bu bağımlılık biçimine girdikten sonra yavaş yavaş kişisel özgürlüklerini kaybettiler. Öyle ki, bir kaç kuşak sonra, bunların büyük çoğunluğu serf hâline gelmişti...»(31).

Özgür insanların bu kısmî boyunduruk altına alınması süreci, Roma İmparatorluğunun son yüz yıllarında başlamış olan kölelerin kısmî özgürleştirilmesi hareketi ile birleşecek ve bu çok yanlı evrimin nihayetinde, bağımlı bir küçük üreticiler sınıfının, feodal üretim ilişkileri temeli üzerinde, soylu toprak sahipleri sınıfı tarafından tek yanlı olarak sümürülmesiyle sonuçlanacaktır.

Feodal üretim tarzı

[Burada] esas üretim ilişkileri, toprağın ve toprak ürünlerinin mülkleştirilmesini düzenliyen ilişkilerdir. Bu ilişkiler, toprağın ve kısmen de köylünün mülkiyetini [köylünün bedeni üzerinde mülkiyet] elinde tutan derebeyi (seiğneur) ile doğrudan doğruya üretici durumunda olan ve toprak üzerinde az çok veraseten işgal ve kullanma haklarına ve öteki üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan köylüyü

(31) *L'Origine de la famille*, S. 142.

birbirlerine aynı zamanda bağlar ve karşıt hale getirir. Tipik biçimi içinde bu yapının iki karakteristik çizgisi vardır: bizzat derebey bu feodal derebeyleri hiyerarşisine dahilse ve toprağının üstün (éminent) ama fiilî olmıyan mülkiyetine sahip bir metbu'un tâbî'i ise, derebeyinin mülkiyeti fiilî ama mutlak olmıyan bir mülkiyettir (32). Kendi derebeylerine şahsen bağlı bulunan köylüler, köy toplulukları halinde yaşarlar (33). Ve bu köy toplulukları, köylülerin derebeyine karşı direnme ve mücadele gücünü on misli arttıran ekonomik ve sosyal bir organizasyondur (34). Köylüler angarya ile aynî ve nakdî vergiye tâbidirler ve bu aidat iktisat dışı baskıların kullanılmasını zorunlu kılar.

Feodal sistemin evrimi, mübadelenin, şehirlerin ve pazar üretiminin gelişmesini sağlamış ve sistemin ana çelişkisi haline gelerek yıkılmasına yol açacak olan kapitalist üretim ilişkilerinin doğuşuna ön ayak olmuştur. Bu doğuş sırasında, sayısız köylü, topraklarından atılarak bir ücret karşılığında çalışmaya zorlanacaktır. Bu tarihsel hareket:

> «Emeği, yine bu emeğin dış şartlarından sıyırıp koparmaktadır ve burjuva âleminin tarih öncesine ait olduğu için «ilk» diye adlandırılan birikim'in özü işte budur. Kapitalist iktisat düzeni, feodal iktisat düzeninin bağrında oluşup geliştirmiş. Ve bu iki düzenden birinin çürüyüp dağılması, ötekinin kurucu unsurlarının meydana çıkmasını sağlıyacaktır»(35).

(32) Bak: CH. PARAİN. *Seigneurie et Féodalité. La Pensée* No. 96. 1961.

(33) MARX. *Kapital*. kitap I. C. 3. S. 157. «Hattâ serf. sadece evine bitişik arazi parçalarının vergiye tâbi bir tasarruf hakkı sahibi olmakla kalmıyor. aynı zamanda kamu mallarının ortak tasarruf hakkı sahibi bulunuyordu.»

(34) Bak: A. SOBOUL. *La Communauté rurale française*. La Pensée. No. 73. 1957.

(35) *Kapital*. kitap I. C. 3. S. 155.

İşte böylece, Marx'ın, üreticinin üretimin objektif şartlarından ve her şeyden önce de topraktan kopuşuna (ki bu kopuş, kapitalist üretim tarzının karakteristiğidir) yol açmış ve [bunu] üretimin genel şartı haline getirmiş olan aşamaları geçmişten bu yana görüp izlemek için seçtiği yolun sonuna gelmiş bulunuyoruz. Şimdi, Marx'ın «Asya-tipi üretim tarzı» dediği şeyin, bazı çizgileriyle benzerlik gösterdiği öteki üretim tarzlarından hangi noktada ayrıldığını dikkatle seçip spesifikliğini belirleyebiliriz.

c) «Asya-tipi üretim tarzı»nın spesifikliği ve Marx ile Engels'e göre uygulanma alanı

Marx'ın «Asya-tipi üretim tarzı» kavramına verdiğini düşündüğümüz teorik içeriği tayin ve tespit etmeğe çalıştık. Tanımlardaki bazı unsurlar bakımından birbirlerine karışır gözüken ilkel topluluk, kölelik, feodalite kavramlarını kısaca belirtmemiz, öyle sanıyoruz ki, bunları birbirlerinden kesinlikle ayırıp seçmemize yarıyacaktır.

—İlkel topluluk da, Asya-tipi üretim tarzı da, toprağın ortaklaşa mülkiyet biçimlerinin hâkim bulunduğu toplulukların varlığını gerektirir. Her ikisinde de, toprağın özel mülkiyeti diye bir şey yoktur ve birey, topluluğun bir üyesi olarak, toprak üzerinde işgal ve kullanma hakkına sahiptir. Ama, Asya-tipi üretim tarzı, işleyişinin insanın insan tarafından sömürülmesini ve bir hâkim sınıfın oluşmasını tazammun edip geliştirmesi bakımından ilkel topluluktan ayrılır ve ilkel toplulukların yerleşik tarım, entansif hayvancılık, madenlerin işlenmesi gibi yeni üretim biçimlerine bağlı bir evrim ve dağılıp yok olma biçimi halinde meydana çıkar.

—Asya-tipi üretim tarzı, Marx'ın devlet despotizmine tâbi bireylerin «genel kölelik»inden söz ettiği ve ataerkil, köleliğin bu rejim içinde büyük bir yaygınlık kazanabileceğini gösterdiği metinler tersine yorumlanmadıkça, köleci üretim tarzıyla karıştırılamaz. Toplulukların bir üyesi olarak birey, bir topluluk hayatının özgürlük formları içinde özgür kalmaktadır. Ama bu özgürlük onu, vergiye, angaryaya, mülksüzleştirmeye ve devlet ile devletin temsilcileri nezdinde bağımlılığa karşı korumaz. Asya-tipi üretim tarzında, kölelik savaşlar ve fetihler yoluyla gelişebilir ama köle, devlete bizzat bağımlı olan bir grubun mülkiyeti olarak kalır. Kölelerin üretici olarak kullanılması topluluk içinde kısıtlanmış ve devlet bakımından da angaryaya tâbi tutulabilen (corvéable) köylü emeğini sürekli ve bol miktarda elde tutma imkânıyla frenlenmiş bulunmaktadır.

—Angaryaya tâbi tutulan köylülerin mevcudiyeti, Asya-tipi üretim tarzı ile feodal üretim tarzını birbirlerine karıştırmaya cevaz verir mi? Köy topluluklarının toprağı üzerinde devletin üstün mülkiyeti, köy toplulukları mülksüzleştirildikten sonra bu topraklar üzerinde devam eden işgal ve kullanma hakları, topluluğu temsil eden erkân (yüksek memurlar) ve soylular hiyerarşisi gibi çizgiler, feodal üretim tarzının temel cepheleriyle benzeşmiyor mu?

Bize öyle geliyor ki, temel fark, köylülerin her iki haldeki bağımlılık ve sömürülüş karakterindedir. Asya-tipi üretim tarzında devlet, kendi kişiliğinde tüm toplulukları temsil eden bir varlık olarak, toprağın mülkiyetine sahiptir ve köylülerin sömürülmesi de kollektif bir sömürülmedir. Bireyin devlet memuruna olan bağımlılığı, bireyin kökeni olan topluluğun o memurun temsil ettiği devlete olan bağımlılığının aracılığına ihtiyaç gösteren dolaylı bir bağımlılıktır. Feodal üretim tarzında ise, tam tersine,

köylüler, hem onların topraklarının hem de kendi öz arazisinin mülkiyetine sahip olan derebeyine şahsen bağımlıdırlar. Köylülerin topluluk halinde organize olması da, kan yakınlığı üzerine kurulu bir topluluktan çok, şahsi arazi parçalarının işletilmesinin fonksiyonel bir tamamlayıcısı olarak ortaya çıkar. Bu organizasyon, varlığını, tekabül ettiği ekonomik baskılara ve gücünü, sağladığı avantajlara borçludur (bu karakterler, germanik üretim tarzı kavramı içinde açıklanmış bulunmaktadır.)

Demek ki, Marx'ın gözünde Asya-tipi üretim tarzı kavramı, unsurları teker teker ele alındıkta (krallık, merkeziyet, angarya ve vergi vb.) başka yapılarda da rastlanan, spesifik bir yapıyı dile getirmektedir. Ve Asya-tipi üretim tarzını başka yapılarla karıştırmaya veya o yapıların içinde eritmeye imkân yoktur.

Bize öyle geliyor ki, Marx ve Engels'in gözünde bu kavramın asıl yararı, ilkel topluluklardan itibaren devletin ve sınıf sömürüsünün nasıl doğduğunu göstermesinden ileri gelmektedir(36). Marx ve Engels, bu doğuşu, büyük işlerin ve özellikle sulama işlerinin (37) gerçekleştirilmesine bağladıkları ölçüde, bu yol onlara, birtakım Asya toplumlarına özgü ve «Doğu despotizmi»nin bir anahtarı olarak gözükmüştür(38). Ve nihayet onların gözünde bu yol, söz konusu toplumların «nisbi durgunluk»larının ve özel mülki-

(36) Engels'in *Anti-Dühring*, S. 211 ve 213 te açıkça söylediği budur.

(37) Engels'in Marx'a 6 Haziran 1853 tarihli mektubu.

(38) Marx'ın Engels'e 14 Haziran 1853 tarihli mektubu.
Marx'ın Hindistan hakkında makalesi, 25 Haziran 1853.
Kapital, kitap I, C. 2, S. 26, 55 ve 186 - 188.
Kapital, kitap III, C. 1, S. 339.
Kapital, kitap III, C. 2, S. 49.

yetle emtia üretiminin gelişmemiş olmasından ileri gelen «değişmezlikleri»nin nedenidir.(39)

Bu şekilde tanımladığı takdirde kavram, eski Mısır'a, İran'a, Hindistan'a, Java'ya, Bali'ye, Orta Asya yaylalarına ve Rusya'nın bazı kesimlerine, yani değişik devirlere ait olmakla birlikte birbirine kısmen benzeyen doğal şartlara cevap vermek üzere organize olmuş bir Asyalı - toplumlar - bütünü'ne uygulanılabilir gözükmüştür onlara.

Asya-tipi üretim kavramının teorik kuruluşunu, ortaya çıktığı metinler çerçevesi içinde böylece belirledikten sonra, böyle bir kavramın bugüne ne dereceye kadar geçerli olduğu meselesine girmeden önce, bu kavramın Engels'in *Ailenin Kökeni*'nden kayboluşunun ve Engels'ten beri, marksist olsun olmasın birtakım araştırmalarda uğradığı talihsizlikleri aydınlatmaya çalışmamız gerekmektedir.

III - ASYA-TİPİ ÜRETİM TARZI KAVRAMININ UĞRADIĞI TALİHSİZLİKLER

(«İnsanlığın tarih-öncesini *belirli bir düzene* sokmayı, ne yaptığını bilerek *deneyen* ilk insan Morgan'dır. Büyük çapta ve geniş bir *dokümantasyon, kesin değişiklikler empoze etmedikçe*, Morgan'ın olayları gruplandırma şekli şüphesiz ki geçerli kalacaktır.») (40).

Marx ve Engels, 1882 ye kadar, Asya-tipi üretim tarzı kavramını yeniden yeniye ele alıp zenginleştirmişlerdir. *Frank Devri* (1882)'nde, Engels şunları yazıyordu:

(39) Marx'ın Engels'e 14 Haziran 1853 tarihli mektubu. *Kapital*, kitap I. C. 2. S. 46 - 48.

(40) ENGELS, *L'Origine de la famille*, S. 27 - kelimelerin altını biz çizdik. M.G.

> Devlet iktidarının biçimi de kendi açısından, toplulukların o anki biçimi tarafından şartlanmış bulunmaktadır. Devlet iktidarı, Asyalı aryen halklarda ve Ruslarda görüldüğü gibi, toprağın köy birliği (commune) tarafından henüz herkes hesabına işlendiği veya, hiç değilse, çeşitli ailelere ancak belli süreler için işlenmeye verildiği bir devirde, yani dolayısıyla, toprağın özel mülkiyetinin henüz teşekkül etmemiş olduğu bir devirde, despotizm biçimi altında ortaya çıkar»(41).

Engels'in 1884 te, *Ailenin Kökeni*'nde, bu kavramı terkettiğini görüyoruz. Niçin? Burada, olduğu gibi vermemize gerek bulunmayan, uzun bir analiz sonunda vardığımız varsayımları kısaca açıklayalım.

Ailenin Kökeni'ni yazarken Engels'in projesi nedir? Üretim sistemleri, akrabalık sistemleri ve siyasî sistemlerin meydana getirdiği üç ayrı yapı bütününün özel evrimlerinin yasalarını ve bu evrimler arasındaki uygunluk (tekabül, correspondance) ilişkilerini kavrayan ve insanlığın sınıfsız toplumdan sınıflı topluma doğru genel evrimini veren bir şema kurmak. Antik tarih ve etnolojinin malzemelerine dayanan Engels, şunları ifade etmektedir:

1) Üretim sistemlerinin evrim yasası, üretim araçlarının özel mülkiyetinin, ortak mülkiyetin sayısız biçimlerinden itibaren gelişim eğilimidir.

2) Akrabalık sistemlerinin evrim yasası, monogamik ailenin, grup halinde evlenme biçimlerinden ve büyük aile organizasyonu biçimlerinden itibaren gelişim eğilimidir.

3) Siyasî sistemlerin evrim yasası, devletin, ilkel toplum-

(41) ENGELS, *L'Epoque franque*, bölüm I. S. 224.

ların hükümet biçimlerinden yani ilkel demokrasiden itibaren gelişim eğilimidir.

Şu üç unsur: özel mülkiyet, monogamik aile, devlet, bir toplumun içinde bir arada ve içiçe bulunuyorsa, o toplum artık barbarlıktan uygarlığa, sınıfsız toplumdan sınıflı topluma geçmiş demektir. Yani uygar olmak demek, üretici güçlerin gelişiminin insanın insan tarafından sömürümü biçimlerinin gelişimine zorunlu olarak bağlı bulunduğu sınıflı bir topluma, «çelişkili» bir gerçeğe ait olmak demektir (42). Kölelik, serflik ve ücretlilik (ecirlik) «uygarlığın üç büyük devrine karakterini veren üç büyük tutsaklık şeklidir.»(43)Engels'e göre, eski Yunanlılar tarafından başlatılan ve endüstriyel kapitalizme ulaşan Batı tarihine karakterini veren şey, sınıflı topluma geçişin ve sınıflararası ilişkilerin evriminin tipik biçimleridir.

> «Atina bize bunun en saf ve klâsik biçimini sunmaktadır: burada devlet, büyük aileye dayanan toplum (société gentilice)'un içinde gelişen sınıf çatışmalarından doğrudan doğruya doğarak üstünlük kazanmaktadır.»(44)

Asya-tipi üretim tarzı kavramına başvurmamak için ilk neden budur. Engels Batı tarihine insanlığın genel gelişiminin tipik şekli olarak bir temel imtiyaz tanımakta ve Asya ve Yakın-Doğu'nun tarihini daha baştan ve açıkça, araştırma alanının dışında bırakmaktadır.(45)

Ama asıl neden bu değildir. Bizce asıl neden, Morgan'ın

(42) ENGELS, *L'Origine de la famille*, S. 65 - 66.

(43) İbid. S. 161.

(44) İbid. S. 155.

(45) İbid. S. 122 (Asya) - S. 137 (Yakın Doğu)

Ancient Society (1877) de ileri sürdüğü barbar kabile toplumlarının çerçevesi içinde devletin ve bir hâkim sınıfın gelişiminin imkânsızlığı hakkındaki tezlerinin ve gene Morgan'ın sınıfsız toplumların sınıflı toplumlara geçişinden önce ve geçişleri sırasındaki son organizasyon biçimi olarak ileri sürdüğü «askeri demokrasi» kavramının Engels tarafından olduğu gibi kabul edilmesinde gizlenmektedir.

Bu noktaları açıklayalım. Engels'in izlediği Morgan'a göre insanlık, büyük aileden (klan'dan) kabileye geçerken, vahşiliğin üst basamağından barbarlığın alt basamağına da geçmiştir. İnsanlık, barbarlığın orta basamağına, kabile toplumu evrim geçirerek bir kabileler konfederasyonuna (birliğine) ulaştığı vakit geçer. Orta basamaktan üst basamağa, üstün evreye de, kabileler birliğinden bir askeri demokrasiye erişildiği zaman geçilir. «Kahramanlık» çağlarını yaşayan, yani uygarlığa, yani sınıflı topluma girişin eşiğinde bulunan halklar, bir askeri demokrasi şeklinde örgütlenmiş haldedirler.

> « *Kahramanlar* çağındaki Yunanlılar gibi, sözde «krallar» çağındaki Romalılar da, klanlardan, kabilelerden çıkma ve bunlara dayanan bir *askeri demokrasi* içinde yaşıyorlardı. Kendiğinden meydana çıkan patrisyenler (imtiyazlı asiller)'in gittikçe güçlenmesi ve reges'lerin (yöneticiler) kendi sorumluluk alanlarını gittikçe biraz daha arttırır oluşu, kurumun temel karakterini değiştirmez.»(46)

Demek ki eski Yunanlılar, kabileden kabileler

(46) Engels. Bak: MORGAN. *Ancient Society,* Etrüskler ve Romalılar bölümü, S. 287 - 288.

birliğine ve oradan da askeri demokrasiye geçmişlerdir. Bu evrimi anlamak için, hareket noktası olan klan organizasyonu hakkında açık bir fikre sahip olmak gerekir. Engels de, Morgan'ın ardından varsayıyor ki:

> «Klan'ın Amerikan biçimi, kökendeki biçimdir. Yunan-Roma biçimi ise, sonraki, türemiş biçimdir.»(47)

Bu «ilkel klanın klâsik biçimi», İrokvalar ve özellikle Seneka'lar klanıdır.(48) Üstelik İrokvalar, 19 ncu yüzyılda, konfedere kabileler organizasyonuna kadar da evrilmiş bulunuyorlardı. Böylece, İrokvaların analizi Batı'nın ilkel tarihini anlamak için hareket noktası oluyordu. Bununla birlikte, İrokvaların konfederasyonu, Morgan ve Engels'e göre, Amerika yerlilerinin ulaştığı en üstün sosyal organizasyon değildir.

> «Yeni Meksika'nın Pueblo'ları diye adlandırılan Hintliler, Meksikalılar, Orta Amerika sakinleri ve Perulular, fetih sırasında [yani Amerika'nın Avrupalılar tarafından fethi sırasında], barbarlığın orta aşaması [nın sonu] nda bulunuyorlardı.» (Engels)

Demek ki Kristof Kolomb öncesi büyük uygarlıklar (İnkalar, Mayalar, Aztekler), eski Yunanlıların kahramanlık çağı bitip, sınıflı toplum tarihi başlarken, kendi otonom tarihlerinin sonuna gelmiş bulunuyorlardı. Bunların kurumlarını eski Yunanlıların kurumlarıyla aynı tipten varsaydığı içindir ki, Engels bu uygarlıkları incelemez ve askerî demokrasiye geçişi açıklamak için İrokva klanını inceler.

Askerî demokrasiye karakterini veren şey nedir? Bir

(47) ENGELS, S. 81. Morgan'ın bu hipotezini Marx da kabul etmişti. Bak: *Archiv*, S. 134.

(48) ENGELS, S. 82.

klan aristokrasisinin bir savaşı yürütebilmek için istisnaî bir iktidara sahip olmasıdır. Oysa bu iktidar, hem geçici oluşu hem de halk veya yaşlılar (Eskiler) kurulu tarafından verilişi nedeniyle, sınırlıdır. Böyle olduğu için bu iktidar süreklilik kazanamaz ve topluluk üyelerinin kontrolundan sıyrılıp onun yerini alarak topluluğa hâkim olamaz. Demek ki, askerî bir demokrasinin varlığı, demokratik bir hükümetin sonunu veya karşıtını ifade etmez, bu hükümet tarzının biçimlerinden biridir (49).

Morgan'a göre, bu yapının canlı örneğini Azteklerin askerî şefinde olduğu kadar eski Yunanlıların Bazileus (Vasileas)'unda da bulmaktayız. Bu konuda Engels ve Marx da aynı fikirdedirler:

> «Yunanlı yazarların, halk meclisi ve halk kurulu eşliğinde *homerik iğreti krallık* (çünkü bu krallığın belli başlı ayırıcı özelliği, orduların kumandasıdır) karşılığında kullandıkları «basileia» kelimesi, askeri demokrasiden başka bir şey ifade etmez.»(50)
>
> «Yunan bazileusunun olduğu gibi Aztek askerî şefinin de yerine, bir *modern prens* konmaktadır. İspanyolların önce yanılgı ve abartmalarla, sonra da açıkça yalanlarla dolu olarak anlattıklarını, ilk defa Morgan tarihsel bir eleştiriden geçirmiştir. Ve ispatlanmıştır ki Meksikalılar Barbarlığın orta aşamasında, ama Yeni Meksika pueblolarının yerlilerinden daha ileri bir evrede bulunuyorlardı ve binbir tahrife uğramış olarak

(49) MORGAN. *Ancient Society*, S. 220.
(50) MARX. Archiv, S. 145.

anlatılanlardan çıkan kadarıyla, kuruluşları da şöyleydi: başka birtakım konfederasyonları haraca bağlamış olan bir kabileler konfederasyonu. Bu [üstün] konfederasyon, federal bir kurul ve federal bir askerî şef tarafından yönetilmektedir. Ve İspanyolların «imparator» sandıkları (veya öyle gösterdikleri) da işte bu askerî şeftir.»(51)

Burada sayısız paradokslardan kurulu bir bütünün içine düşmekteyiz.

Kabile evriminin aristokrasilere yol açtığını gösterdiği anda Engels, Asya-tipi üretim tarzı hipotozine başvurup bu kavramın ışığında Kolomb öncesi büyük uygarlıkları yorumlayabileceği noktaya ulaşmış oluyordu. Ama bu teorik imkân, bir kabile aristokrasisi iktidarının bir kralın elinde mutlak bir iktidara, köy veya kabile topluluklarını yok etmeksizin dönüşebileceği varsayımını kabul etmeyen Morgan tarafından ortadan kaldırılmış bulunuyordu(52). Yani, bir kabile aristokrasisinin varlığı tarafından açılan imkân, askerî demokrasi teorisi tarafından kapanmıştı(53). Ama, bir ikinci paradoks da, Morgan'ın Homiros destanlarının Basileus'unu veya «büyük İnka»yı birer feodal hükümdar olarak

(51) ENGELS, S. 101. Bak: Morgan, b. VII. S. 198.

Menşeleri ve yapısı itibariyle «askeri demokrasiler» kavramı hakkında ciddi incelemelerin yokluğu bu kavramı kullanan marksist araştırmaların önemini azaltmaktadır:

-J.VARLOOT, *La société homérique, a famille patriarcale l'origine de la propriété privée.*

-M.RODİNSON, *Sur le concept de Démocratie militaire. La Pensée,* No 66, 1956.

-En iyi inceleme Sereni'de bulunmaktadır: *Communita rurali nell Italia antica, b. IX.*

(52) MORGAN, «Meksika Krallığı... hayali bir kurgudan ibarettir.» S. 193

(53) MORGAN, S. 254.

yorumlamamakta haklı oluşudur. Üstelik bugün, Yunan Bazileus'unun bir kral olmadığı, modern eleştiri tarafından meydana çıkarılmış bulunmaktadır. Ama Morgan, Bazileus'un iğreti-krallığını reddederken, eski Avrupa ve Kolomb öncesi Amerika halklarında her türlü krallık imkânını da reddetmektedir. İlk reddindeki kanıtların sağlamlığı, ikinci çıkarsamasının sağlamlığını da garanti eder gözükmüştür. Marx ve Engels için, Morgan'ı bu ikinci alanda izlememenin çaresi var mıydı? Hayır, çünkü eski Yunan'ın ve Roma'nın ilkel çağlarının dil bilgisi ve arkeolojisi, 1880 sularında henüz doğmaktaydı. En son paradoks da, eski Yunanlıların kralları olduğunu ama bu kralların Bazileus» değil de «Vnaks» olduklarını ortaya çıkaran modern keşiflerin, Morgan'ı bu özel noktada [Bazileusun kral olmadığı noktasında] doğrulayıp eleştirel genellemesinde yalanlamasıdır. Bu Yunan krallıkları Girit ve Miken devirlerinin en geri zamanlarına, sözlü geleneklerin en baştaki çekirdeğine aittir. Ve İsa'dan önce XI nci yüzyıldan VII nci yüzyıla kadar çeşitli tabakalar halinde tortulanarak gelen bu sözlü gelenekler, karmakarışık bir halde, eski Yunan'ın tunç çağından demir çağına uzayan devresiyle ilgili sosyal gerçeklerin ve maddi nesnelerin tasvirleriyle doludurlar(54). Ama Morgan yazmaya koyulduğu sırada, Schliemann, Truva kazılarını (1870 - 1873) henüz bitirip Miken kazısına başlamıştı (1874). Tirent kazısından sonra 1878 de Miken üzerine bir kitap yayınlandı ve 1888 de de Minos Sarayı'nın yerini buldu. Kesin buluşlar devri ise, Engels'in ölümünden sonra, Sir A. Evans'ın 1900-1905 arasında, Girit'teki tunç çağını ve Minos uygarlığını keşfetmesiyle başlar (55) 1951 de Ventris, B

(54) P. VİDAL - NAQUET. *Homére et le Monde mycenien.* Annales, 1963, No. 4.

(55) Bak: WILLETTS. *Early Crete and early Greek,* Marxism Today, 1962 Aralık. - Hutchinson'un bibliografyası, Prehistoric Crete, 1962, S. 355 - 368.

çizgisini çözüp okumaya başlayacak, onu 1953 te Chadwick izleyecek ve Blegen, Palmer, v.b. arasındaki tartışmalar günümüze kadar sürecekti. Ve Asya-tipi üretim tarzı kavramının kaderini incelerken karşılaştığımız en büyük paradoks da, böylece bulunan eski Yunan krallıklarının, çağdaşları oldukları ve Asya-tipi üretim tarzı kategorisi içinde yer alan Doğu Akdeniz bronz çağındaki büyük toplumlara pek yakın gözükmeleridir. Miken toplumunun merkezinde, sarayı ve egemenliğin dini, siyasi, askeri, idari ve ekonomik, «bütün unsurlarını kendi şahsında toplayıp birleştiren» kralı bulmaktayız. Ticaret ve para nedir bilmeyen bir ekonomi bünyesi içinde kral, hizmetliler ve erkân aracılığıyla, bütün üretimi, dağıtımı ve mal mübadelesini düzenlemektedir. Köy toplulukları halinde gruplanmış olan üreticiler ortak topraklara sahiptirler ve bu topraklar belki de periyodik bir şekilde yeniden dağıtılmaktadır.(56) Üretim şartları büyük çapta bir işbirliğini zorunlu kılmadıkça, bu toplulukların kral karşısındaki bağımsızlıkları mutlak değildir. Demek ki bu topluluklar krala ve onu çevreleyen ve köy dem'lerinin [dem: halk anlamına demos'tan türemiştir ve eski Yunandaki yönetim bölgelerini ifade eder] yaşlılar kurulu nezdinde, Basileus'un şahsında, onu temsil eden savaş aristokrasisine tâbidirler. Ve İ.Ö. 12 nci yüzyıldaki Dor istilâlarıyla,

> «Pilos ve Miken'i kasıp kavuran bu yangın içinde devrilip giden, basit bir hanedan değildir. Bir krallık tipi bir daha doğrulamamak üzere yıkılmış, sarayı merkez alan bütün bir sosyal hayat kesinlikle devrilmiş ve bir şahıs, kutsal Kral, Yunan ufkundan ebediyen silinmiş bulunmaktadır.»(57)

(56) *Les Origines de la Pensée grecque*, S. 25.

(57) *Les Origines de la Pensée grecque*, S. 2.

Tunç çağından demir çağına geçişle birlikte, saraya dayanan (palatial) toplumun yerini yavaş yavaş Polis, yani Yunan site'si alacaktır (58). İki rakip grup yüzyüze sürüp gitmektedir: köy toplulukları ile, dini ve hukuki tekellere sahip bir savaş aristokrasisi (aristocratie guerrière). Girit-Miken toplumuna göre, belli bir açıdan, daha az gelişik ve daha az karmaşık bir toplumun bağrında, hiç bir şekilde bir başka krallık niteliği taşımayan ve hatta eski krallığın bir mirası da olmayan bir başka Basileia belirmektedir. Demek ki, eski toplumla onun yerine gelen ve Polis'e ve köleci sisteme götüren toplum arasında bir kesiklik, bir süreksizlik vardır.

Ama, en son paradoks da budur, Morgan ve Engels'in eski Yunan toplumu ve Atina devletinin doğuşu hakkındaki tasvirleri, bu yeni bilgilerin ışığı altında hem doğrulanmış, hem de yalanlanmış olmaktadır. Yalanlanmış olmaktadır, çünkü bu tasvirler Yunan halklarının evriminin ilk yüzyıllarını değil, son yüzyıllarını dile getirmektedir. Ve bu evrimin, özel mülkiyetin geliştiği ve özel çıkarların hizmetinde bir yeni devletin, hâkim sınıfın tipik iktidar aleti olan Atina devletinin belirdiği son yüzyıllarını dile getirdiği için de doğrulanmış olmaktadır. Bu gecikmiş çerçeve içinde askerî demokrasi kavramına, savaş aristokrasisinin hâkimiyetindeki bir toplumu tasvir etmek üzere başvurulabilirdi. Ama bu kavram eski Yunan'ın ilk çağlarında krallıkların varlığını kabule engel teşkil etmezdi. Bununla birlikte, eski Yunan'da devletin «klan toplumunun içinde oluşup gelişen sınıf

(58) Engels. «Artık Barbarlığın yukarı aşamasıyla karşı karşıya bulunuyoruz. Bütün uygar halklar, kahramanlık çağlarını bu dönemde yaşamışlardır. Bu dönem, demir kılıcın olduğu kadar, demir sabanın ve demir baltanın da çağıdır.» S. 149.

çatışmalarından *doğrudan* doğruya doğup çıktığını» söyleyen Engels'in, analizinde yanıldığı anlaşılmaktadır(59). Gerçekten de, Atina Devletinden önce de eski Yunan'da Girit ve Miken'de Devlet meydana gelmiştir ve askeri demokrasi, Devletin meydana gelişinden önceki aşama olmaktan çıkıp iki Devlet biçimi arasında, «Asya-tipi» Devletle eski Yunan'ın tipik Site-Devleti arasında bir aşama olarak belirmektedir.

Ailenin Kökeni'nin bu çok kısa analizini özetlemek üzere söyleyelim ki, Asya-tipi üretim tarzı kavramının Engels tarafından terki, K. Wittfogel'in iddia ettiği gibi(60) karanlık siyasi nedenlerden ileri gelmemektedir. Bu terkin nedeni, Engels'i eski Yunanlıların ve Romalıların ilkel tarihinde her türlü krallığın varlığını redde sürükleyen şey Morgan'ın Yunanlı Bazileus ve Romalı Rex'i eleştirmesindeki sağlamlığın etkisi olmuştur. Morgan'ın bu etkisi dolayısıyla ortaya çıkan bir nokta da, bu ilkel tarih hakkındaki bilgilerin XIX ncu yüzyılın ortasındaki halidir(61). O çağın bilginlerinin gözünde ilkel tarih, ilk Olimpiyat'la başlamaktaydı. Bugünse, modern arkeoloji bu ilkel tarihi iki bin yıl geriye götürmüş ve Avrupa'da, Yakın-Doğu'yu andıran sosyal

(59) ENGELS. *l'Origine de la famille*, S. 155. Kelimelerin altını biz çizdik. M.G.

(60) WITTFOGEL. *Oriental despotism. a comparative study of total prower*. S. 441: «the managerial - bureaucratic implications of the asiatic concept soon embrassed its New adherent. Marx... increasingly disturbed his friend. Engels.»

(61) MORGAN. «When graecian society came for the first time under historical observation about the first Olympiad (776 B.C.) and down to the legislation of Clisthences (509 B.C.)» S. 222.

ENGELS. ilkel Roma hakkında: "Roma'nın baştanbaşa efsanevi ilkel tarihini saran büyük karanlık içinde. eski klan organizasyonuna son veren devrimin tarihi. akışı ve şartları hakkında kesin bir şey söylemeye imkân yoktur.»

ilişkilerin varlığını ortaya koymuştur (62). Asya-tipi üretim tarzı varsayımı bu durumda, *Kapital*'deki uzun zaman karanlık kalmış ve antik üretim tarzını,

«Kökeni bakımından bölünmemiş olan *Doğulu mülkiyet* çözülüp parçalandıktan *sonra* ve *kölelik* sisteminin üre timi ciddi olarak ele geçirmesinden önce» (63).

şeklinde tarihteki yerine oturtan ünlü nottaki teorik biçim dışında, Marx'ın da önceden göremediği bir geçerlik kazanmaktadır. Engels'in analizi antik üretim dönemini, yani özel mülkiyetin genelleşmesi ve emtia üretiminin gelişmesiyle belirlenen gerçek «Yunan mucizesi» devrini dile getirmektedir. Engels'in ana karakterlerini görüp gösterdiği Batının gelişme çizgisi, o noktada başlar.

Şimdi, Asya-tipi üretim tarzı kavramının Engels'ten sonra uğradığı öteki talihsizlikleri kısaca anlatmak kalıyor. Bu kavramın taşımakta olduğu büyük «ideolojik» yükün bilincine ancak böylece tamamıyla varabiliriz. Ve Asya-tipi üretim tarzı kavramının tarihçinin veya etnologun ellerinde yeniden ciddi bir çalışma varsayımı haline gelebilmesi için, bu gereksiz yükten arınması şarttır.

Engels'in kitabını, insanlığın evrim yasasının son ve kesin açıklaması olarak görmek eğilimi gittikçe biraz daha kuvvetlenmişti. Her toplumun bu yasa uyarınca, Engels'in saydığı 4 aşamanın az çok birinde bulunması ve bu aşamanın tipik biçimini vermiş olan Batı toplumunun çizgilerini az çok taşıması gerektiği kanısı durmadan yayılmıştı.

Buna karşılık marksistlerden bir kısmı, daha uzun bir süre, batı toplumların gelişmesinin özel cephelerini aydınlat-

(62) PİGANİOL. *Les Etrusques, peuple d'Orient. C. d'Hist. mondiale* 1953, kitap I, C. 2.

(63) *Kapital*, kitap I, C. 2, S. 27.

mak üzere Asya-tipi üretim tarzı kavramına başvurmaktan geri kalmamışlardır. Örneğin, Marx'ın Rusya'daki köy topluluklarını sömüren devletin despotik rolü hakkındaki bazı tezlerini geliştiren Lenin, Rusya'da «yarı - Asyalı» bir düzenden söz etmekte ve bu noktadan davranarak, Avrupa Rusyasındaki bir feodalitenin gelişiminin gecikmeli (tardif) ve orijinal karakterini belirtmektedir(64). Kavram, Çin'de ve Japonya'da da marksistler tarafından tartışılıp uygulanmaktadır.

Ama genel eğilim, kavramın terki yönünde olmuştur. *Marksizmin Temel Meseleleri* (1908) adlı kitabında Plekhanov, Marx'ın Morgan'ı okuduktan sonra eski hipotezini terkettiğini, ya da en azından, Asya-tipi üretim tarzını artık, 1859 da *Contribution*'da yaptığının tersine, insanlığın «ileri» bir formasyonu olarak göz önüne almadığını düşünmektedir. Plekhanov'un yorumu, Asya-tipi üretim tarzının, binlerce yıllık bir durgunluktan başka bir şey ifade etmediği izlenimini kuvvetlendirmiştir.(65) Öte yandan, kölelik, feodalite, kapitalizm üçlüğünde bütün toplumlar için geçerli bir evrensel evrim yasası görme eğilimi, Germenlerin Engels tarafından tasvir edilen evrimlerindeki son derece özel karakteri de unutturacaktır. Gerçekten de, bize, tıpkı «kahramanlık çağı»ndaki Yunanlılar ve Romalılar gibi bir «askerî demokrasi» halinde birleşip organize olmuş saydığı Germen kabilelerinin, «üst Barbarlık»ın bu aynı aşamasından itibaren, (Roma İmparatorluğu'nun fethinden sonra bu kabileler, «derebeylik öncesi» krallıklara doğru evrildiğine göre) tamamıyla

(64) Bu konuda. P.Vidal - Naquet'nin *Oriental despotism*'in çevirisine yazdığı önemli önsöze bakınız.

(65)PLEKHANOV. S. 52-54. Bizim bildiğimiz kadarıyla. Plekhanov'un. Asya üretim tarzı kavramının Marx tarafından terkedildiği yorumunu destekliyecek hiçbir metin yoktur.

farklı bir yol izlediklerini söylemektedir. Engels'in böylece bize gösterdiği şey, aslında, antik ve köleci üretim tarzlarından geçmeksizin bir sınıf toplumuna ve sınıf devletine doğru evrilebilen sınıfsız toplumların varlığıdır. Bundan dolayı, Yunan-Roma evriminin özelliği açıktır. Bu evrim, sınıflı organizasyona geçişin tek biçimi değil, mümkün olan biçimlerinden biri'dir. Engels'in bu analizinin unutuluşuyla birlikte, sınıflı topluma geçiş biçimlerinin çokluğu varsayımı da gölgede kalacaktı.

Marx'ın hipotezlerinin bilimsel analizini daha da güçleştiren bir başka durum: 1927 Çin devriminin başarısızlığa uğramasından sonra, Asya'nın devrimci yolu üzerinde bir tartışma açıldı. Bazı kimseler, Çin devrimi konusundaki şüpheciliklerini doğrulamak amacıyla Marx'ın Asya-tipi üretim tarzı üzerindeki cümlelerini bir ucundan yakalayıp, Asya'nın durgunluğunu ileri sürdüler. Ve bunların tezinin reddedilmesi, Asya tarihinin doğru dürüst incelenmesine teorik bir engel gibi gözükmeye başlayan Asya-tipi üretim tarzı varsayımının da reddedilmesine yol açtı (66).

Ve nihayet, kavramı marksistlerin gözünde iyice lekeleyen bir olay geçmiştir. Marksizm alanından zaten sürüp çıkarılmış olan kavram, bir sinolog tarafından, K. Wittfogel tarafından işlenip, marksistlerin, bu kavramı, kendi totaliter zihniyetlerini itiraf etmekten korktukları için alan dışına sürdüklerini isbatlamak yolunda kullanılmıştır. Burada ima edilen itiraf, despotik bir iktidarı elinde tutan bir bürokrat sınıfın sosyalist kollektif mülkiyet biçimleri üzerinde kurulup yerleşebileceği tezinin bir gerçek olduğunun, Asya-tipi üretim tarzı kavramının kabulü yoluyla itirafıdır.

(66) 1931 deki ünlü Leningrad tartışması, «Diskussia do Aziatskom sposobe proivodstiva» budur.

İşte bütün bu çekişmelerin sonunda, bazı marksistler işi, «Marx'ın hiç bir zaman geliştirmediği bir düşünce olan, bir *sözde* Asya-tipi üretim tarzı»ndan, «Asya-tipi üretim tarzı isimli, Doğulu halkların özel bir evrim yoluna ve sözde durgunluğuna dayanan yanlış teori»den, «gerici ve *itibardan düşmüş* kavramlar»dan söz edecek kadar ileri götürmüşlerdir.(67). Bunların listesi, saymakla tükenmeyecek kadar uzundur.

Ama işin önemli yanı bu değildir. Asıl önemli olan, Marx ve Engels'in insanlığın tarihini aydınlatmak üzere ileri sürdükleri teorik varsayımların dönüştürülüp bozulmuş olmasıdır. Öyle ki, işler bu kördüğüme gelip dayandıktan sonra bir çok marksist, insanlık tarihinin incelenmesine Asya-tipi üretim tarzı ve sınıflı topluma geçiş biçimlerinin çokluğu hipotezlerinden yoksun kalarak girişeceklerdir. Bu durumda onlara bir tek yol kalmış gözüküyordu: ilkel toplumdan (Asya-tipi üretim tarzı yoksayıldığına göre) antik köleliğe nasıl geçildiğini araştırmak ve (sınıflı topluma geçişin öteki biçimlerini de yoksayarak) Batılı toplumların kölelik, feodalite, kapitalizm şeklindeki evrim çizgisini az çok andıran bir çizgiyi tesbite çabalamak... Böylelikle de, doğrulanmayı bekleyen bütün hipotezlere açık bir sistem olan tarihi maddecilik, basit bir «tarih felsefesi» şekline sokulup bozulmuş oluyordu. Ve *Alman İdeolojisi*'nde Marx bu felsefeyi, «bir *reçete*, tarihi devirleri birbirlerine *yamamaya* yarayan bir şema» olmakla suçlamıştı!

Marksizmin tam tersi olan bu şematik reçete anlayışı, en açık ifadesini ve adeta dini karakterini, J.Stalin'in *Tarihsel Materyalizm- Diyalektik Materyalizm* adlı eserinde buldu. Bir çok marksist tarihçinin görevi bundan böyle artık, tarihi

(67) SHAPİRO, Marxism Today, Ağustos 1962. S. 282 - 284

keşfetmek değil, zorla «yeniden bulmak»tı. Ele aldıkları toplumlarda bir köleci, onun ardından bir feodal, v.b. aşama bulmak zorundaydılar. Ama olaylar inat ediyor ve ele alınan toplumlar, önceden varılmış sonuçlara ya hiç uymuyor, ya da kötü uyuyor ve sırıtıyordu. Gerçeklerin bu ihaneti ise, devreleme (périodisation) dramlarına yol açmaktaydı. Kronolojik değil, sosyolojik, yani bir toplumu (köleci, feodal, v.b. diye) bir üretim tarzıyla karakterlemeyi sağlayan devrelemeler söz konusuydu. Hindistan'da, Japonya'da, Çin'de(68) Vietnam'da veya Kara Afrika'da yeni bir köleci aşama «bulunduğu» vakit bilginler arasında başlayan bitip tükenmek bilmez kavgalar, bu durumun en iyi örneğidir. Örneğin P.A. Dange'nin *India from primitive communism to slavery* (1949) adlı kitabı, aryen'lerin (ârî ırk) evriminde, Mohenjo-Daro ve Harappa tarım uygarlıkları hakkında yeni arkeolojik kaynaklardan elde edilen bilgileri hiç mi hiç hesaba katmadan, ilkel komünizmden köleliğe geçiş bulduğunu iddia ediyordu. Başka marksist uzmanların buna cevabı ise kesin ve açıktı. Kosambi şunları söylüyordu:

> «Dange, el attığı devreleri Engels tarafından konmuş genel aşamalara özdeşlemek (bir ve aynı şey saymak) konusunda öylesine kendinden geçmiş ki, hemen her sayfada bir ters-hakikat (contre-vérité) bulmamız mümkün... Temelsiz hipotezleri, Engels'in cümleleriyle süslemek, bunların doğru olması için yeterli değildir.»(69)

---

(68) T.POKORA, *Existierte in China eine Sklavenhaltergesellschaft?*, Archiv. Orientalni 31, 1963'teki tartışmaya bak.

(69) KOSAMBİ, *On a Marxist approach to India Chronology.* Annals of Bhandarkar Oriental Reserarch Institute, 1951.

Aynı yazarın *The Basis of Ancient Indian History.* Journal of the

Çin için de analiz, Kuo Mo Jo tarafından şu terimler le tanımlanan aynı perspektif çerçevesinde yürütüldü:

> «Marx'ın görüşlerine uygun olarak, toplumun gelişmesinin aşamaları kısaltılabilir ama atlanamaz... Basit bir ulusun, *kölelikten geçmeden* feodalizme gelmesi mümkün değildir. Bunun için bir yarı-kölelikten geçmiş olmak da yetişmez.»(70)

Ve, yorumu çok tartışmalı kalan Çu toplumu hakkında, *History of China* (Pekin, 1958) şu iddiada bulunuyordu:

> «Çu'lar da köleci bir toplumdu. Sömürücü sınıf, kral, feodal prensler ve soylulardan kuruluydu. Köylülerle kölelerse sömürülenleri meydana getiriyordu.»(71)

Bu dogmatizmin başarısızlıkları karşısında nihayet, dört aşamalı şemayı bir çeşit kendi içinden inkâr ederek, ama yıkmadan, bozmaya giriştiler. Ellerinin altında kölelikten ve feodaliteden başka kategori bulunmayan ve insanın insan tarafından sömürüm biçimlerinin bulunduğu sayısız toplumun kölelikdışı karakterinin farkında olan bir çok tarihçi, bu toplumları feodalite kategorisine tıkıştırmaya koyuldu. Böylelikle bu kategori, her türlü ölçüyü aşan bir şekilde şişip semi-

---

American Oriental Society, 1955, 1 ve 4.

Ve Bedekar tarafından Dange'nin eleştirmesi, Marxism Today. Temmuz 1951.

(70) KUO MO JO, 1950 Konferansı. *Recherches Internationales*, S. 31 - 32.

(71) *Histoire de l'Antiquité*. Moskova, 1962, S. 20 ye bak.

«*İnkârı kabil olmayan* bir şekilde meydana çıkmıştır ki, Çin toplumu ilkel topluluk düzeninden sonra kölelerin sömürülüşüne dayanan bir sömürme biçiminden geçerek feodaliteye evrilmiştir.» S. 266.

Aynı eserin 270 nci sayfasında bunun tam tersi ifade edilmektedir.

ırken, dogmatik şema kırılıp parçalanmıyor ama biçimsiz bir hale giriyordu. Bir aşırı durumu örnek olarak vermek için, toplumların evriminin marksist şemaları hakkında 1961-1962 de *Marxism Today*'de yapılan tartışmaya katılanlardan birini zikredeceğiz:

> «Miken uygarlığını yansıtan Homiros'un çizdiği, ne bir ilkel ortaklaşacı toplumun, ne de bir köleci toplumun tablosu değildir: Daha çok feodal bir toplumdur burada ifade edilen. *Kısaca, klâsik dünyada feodalizm, kölelikten hem önce, hem de sonra ortaya çıkmış gözükmektedir*»(72).

Ama işin sonunda, feodalite kategorisi ne denli şişerse şişsin, şişmesinin inkâr ettiği şemanın mahpusu olarak kalıyordu yine de. Ve dogmatizmin bu eleştirisi marksistleri, ters bir biçimde, bir aristokrasi buldukları her yerde bir «feodalite» icat eden, marksizmden uzak, sayısız tarihçinin(73). pozisyonuna getiriyordu ve bu pozisyonlar da 1940 da Marc Bloch'un insafsız eleştirisine konu olmuştu(74). Marc Bloch, bütün bu «ekzotik» feodaliteler içinde yalnız Japon örneğini geçerli saymakta ve ötekiler için, Marx'ın *Kapital*'deki tezlerine ulaşarak(75), yeni delillere ihtiyaç olduğunu belitmektedir.

Ve nihayet, kör dogmatizmle gelişigüzel teorik revizyonların bu çifte başarısızlığı karşısında sayısız tarihçi, «inceledikleri olayları kurtarma» kaygısına düşerek, bu olayları

---

(72) B.TAİT. Marxism Today. Ekim 1961.

(73) Örnek: POTEKHİN. *On Feudalism of the Ashanti*. XXV nci Enternasyonal Oryantalistler Kongresi. Moskova. 1960.

(74) MARC BLOCH. *La Société féodale*. I. 94. 350 ve II. 154. 250 - 252.

(75) *Kapital*. kitap I. C. 3. S. 158.

açıklamak üzere herhangi bir teorik yorum önermekten sakınacaklardır. Büyük miktarda yeni olaylar toplamasına rağmen bu ampirizm, eski teorik «anlamsızlıklar»dan veya «ters-anlamalar»dan kurtarmak istediği olayları, her türlü «anlam»dan yoksun bırakmak paradoksuyla sonuçlanacaktı. Ama öte yandan, o eski dogmatik veya düzeltmeli şemalar içinde düşünülen olaylar da, teorik anlamlarından yoksun bırakılmış ve «gerçek» anlamlarını beklemekte değil miydi? Yanlış teorilerin temeli üzerine veya tamamıyla teorisiz biçimde yığılmış bulunan bu sayısız yeni olaylar, Batı-dışı tarihin incelenmesine yönelmiş bir çok marksist tarihçinin uzun çabalarının pozitif bilânçosunu teşkil eder. Ama bunların yanısıra, unutmamak gerekir ki, E. Welskopf ve F. Tokei gibi Çin tarihini, A. Métraux gibi de Japon veya Kolomb öncesi Amerika tarihini aydınlatmak isteyen birtakım tarihçiler Asya-tipi üretim tarzı hipotezini kullanmaya devam etmişlerdir.

Asya-tipi üretim tarzı kavramının uğradığı kaderin bu kısa analizi, bizce, bu kavramın taşıdığı büyük ve karşıt ideolojiler ve teorik deformasyonlar yükünü gün ışığına çıkarmaktadır. Bu bakımdan, kavramın Marx ve Engels'teki içeriğini harfi harfine bulup, ne kadar zaman ve çaba gerektirirse gerektirsin, ortaya koymak ve *Ailenin Kökeni*'nden beri uğradığı (çok nedenli, ama hepsi de tarihi materyalizm hipotezlerinin basit bir tarih felsefesine, yani tarihçinin, elindeki tarihsel malzemeyi mekanik şekilde kullanmasına yol açan bir reçete-dogma'lar sistemi haline gelmesiyle sonuçlanan) teorik talihsizlikleri bir bir izlemek, bize zorunlu göründü.

Kavramın kendi öz içeriğinin ve ardarda uğradığı tahriflerin açık bir bilinci olmaksızın, bu kavramı kamuoyuna sunmak ve bilginlerden, inceledikleri olaylarla karşılaştırmalarını istemek, bize son derece tehlikeli gelmektedir. Öte

yandan, Marx'ın metinlerini teorik bir açıklamaya (commentaire,) başvurmadan, sadece okumanın bizi eski kötü alışkanlıklardan esirgemeye yeteceğini sanmak da, *Kapital* gibi, bir teorik fizik incelemesinin de, ön hazırlıksız okunup anlaşılabileceğine inanmak olur ki, bunun, eski pozitivistlerin yaptığı üzre teorik analizi daha sonraya erteleyip yanıltıcı bir güvene kendini kaptırmaktan farkı yoktur.

Şimdi de sonuç olarak, Asya-tipi üretim tarzı kavramının yeni bir yorumuyla birlikte, kaçınılmaz bir problem olarak karşımıza çıkan, insanlığın tipik gelişme çizgisi hakkında bazı varsayımlar sunmak istiyoruz.

IV - ASYA-TİPİ ÜRETİM TARZININ YAPISI VE EVRİM YASALARI VE İNSANLIĞIN TİPİK GELİŞME ÇİZGİSİ ÜZERİNE VARSAYIMLAR

A - Asya-tipi üretim tarzının yapısı

Asya-tipi üretim tarzı kavramının çerçevesi içinde Marx bize, münferit köy topluluklarının kendi aralarındaki gerçek veya hayali birliğinin ifadesi olan bir üstün topluluğu temsil eden bir bireyler azınlığının iktidarına tâbi toplumların tablosunu çizmektedir. Kökeninde, dinî, siyasî, iktisadî ortak yarar fonksiyonlarından doğan bu iktidar zamanla ve derece derece, bir sömürme iktidarı haline gelmekte, ama aynı zamanda bir fonksiyon iktidarı olmaktan hiç bir zaman çıkmamaktadır. Bu azınlığın, topluluklara ettiği hizmetler karşılığında yararlandığı özel avantajlar, zamanla birer karşılıksız mükellefiyet (obligation), yani bir sömürüm haline gelmektedir. Topluluklar sık sık toprakları ellerinden alınarak mülksüzleştirilmekte ve bu topraklar, üstün toplu-

luğun timsali (personnification) olan Kral'ın mülkiyeti olmaktadır. demek ki burada, insanın sömürülmesi ve sömürücü bir sınıfın ortaya çıkması vardır, ama toprağın özel mülkiyeti yoktur.

Bize öyle geliyor ki, bu durum, çelişik bir yapı ile karakterlenen bir sosyal organizasyon biçimini meydana çıkarmaktadır. Bu organizasyon biçimi, topluluk yapıları ile bir sömürücü sınıf çekirdeğinin meydana getirdiği birliktir. Bu iki uyuşmaz unsurun birliği ise, tek tek toplulukların, cemaatlerin bu azınlık tarafından üstün bir topluluk adına sömürülmesinden ileri gelmektedir. Demek ki, bu çelişki ile karakterlenen bir toplum, sınıfsız toplumun (köy topluluğu) son bir biçimi ile sınıflı toplumun (devlet fonsiyonu yürüten azınlık, üstün topluluk) bir ilk biçimini bir arada barındırmaktadır.

Marx'ın tam olarak bilmeden tasvir etmiş olduğu hipotezi ileri sürmekteyiz: Sınıfsız toplumdan sınıflı topluma *geçiş*'e özgü bir sosyal organizasyon biçimi, *sınıfsız toplumdan sınıflı topluma geçişin uyuşmazlığını* içinde barındıran bir biçim...

Bize öyle geliyor ki, bu teorik varsayım, eski Avrupa toplumlarını (Girit - Miken veya Etrüsk Krallıkları), Kara Afrika toplumlarını (Mali, Gana, Bamum Krallık ve İmparatorlukları), Kolomb öncesi Amerika toplumlarını (Orta Amerika veya And'lardaki büyük tarım uygarlıkları) aydınlatmak üzere niçin Asya-tipi üretim tarzı kavramına başvurulduğunu anlamayı kolaylaştırmaktadır. Bu her biri kendine özgü sayısız gerçeklikler içinden bir ortak unsur, topluluk ilişkileriyle sınıf çekirdeğini içiçe götüren ve sınıflı topluma geçişe özdeş bir durumu yansıtan bir ortak yapı belirmektedir. Durumla yapı arasındaki bu ilişki, sınıflı topluma geçiş

şartları geliştiğinde —bu, ister İsa'dan önce 4 ncü bin'in sonunda Mısır'daki Nil kabile toplumlarından iki ayrı krallığa, sonra da bir birleşmiş imparatorluğa geçiş (76) sırasında, ister XIX ncu yüzyılda Kamerun'daki Bamum krallığının doğuşu sırasında olsun—ortaya çıkan bu sosyal organizasyon biçiminin coğrafi ve tarihsel evrenselliğini, teorik bakımdan aydınlatmaya yol açacaktır. Öyle sanıyoruz ki, sınıf organizasyonuna geçiş yolunda bulunan toplum örnekleriyle dolu olan, XIX ncu yüzyıldan beri elimizin altında yığılı arkeolojik ve etnolojik bilgiler, Asya-tipi üretim tarzı kavramına, Marx ve Engels'in önceden göremeyecekleri bir uygulama alanı açacaklardır. Böylece, zaman ve mekân boyunca her an biraz daha evrensellik kazanan kavram, sadece Asya'nın karakteristiği olmaktan çıkacak ve bir gün, «Asyaî» sıfatını terketmek gerekecektir. (Bu düşünceyi haklı bularak, «Asyaî» kelimesi yerine «Asya-tipi» sözünü, çevirimizin başından itibaren kullandık.(Ç.N.)

B - Asya-tipi üretim tarzının doğuşu ve biçimleri

Bu genel teorik varsayımın perspektifi içinde ortaya konması gereken ikinci problem, sınıflı topluma geçiş şartlarının, geçiş durumlarının doğuşunun sistematik şekilde incelenmesidir.

Asya-tipi üretim tarzı, Marx'ın gözünde, tek tek bireylerin veya toplulukların gücünü aşan ve bunların üretici faaliyetlerinin temel şartını teşkil eden büyük ekonomik çalışmaların düzenlenmesine bağlıdır. İşte bu çerçeve içindedir ki, Marx'ın XVII nci yüzyıldan beri mutat olan bir kullanışa uyarak «Doğulu despotizm» diye adlandırdığı merkezi-

(76) EMERY, *Archaic Egypt*, S. 38 - 104. *The Unification* (191).

leşmiş iktidar biçimleri ortaya çıkmıştır.(77) Burada, devlet ve hâkim sınıf, üretim şartlarına doğrudan doğruya müdahale etmekte ve üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki uygunluk (correspondance), büyük çapta işlerin organizasyonu içinde dolayımsız olarak gerçekleşmektedir.

Asya-tipi üretim tarzının bize en gelişik, tipik biçimlerinin anahtarını veren bu varsayım, «Asya-tipi» üretim tarzına geçişin mümkün olan bütün şartlarını kapsamaktan, bizce, uzaktır. Marx'ın hipotezine bir ikinci varsayım eklemeyi öneriyoruz. Asya-tipi üretim tarzının bir başka yol ve bir başka biçiminin mevcut olabileceğini farzetmekteyiz. Bu tarz içinde: bir azınlık, toplulukları, üretim şartlarına doğrudan doğruya müdahale etmeden ama kendi yararına bir ürün veya emek fazlalığı sağlayarak (en prélevant) dolayımlı şekilde sömürmekte ve onlara böylece hâkim olmaktadır. Batı Afrika'da Gana, Mali, Songay (78), v.b. krallıkları büyük çapta işlerin organizasyonu sonucunda doğmamış, Kara Afrika ile Ak Afrika arasında yapılan altın, fildişi, deri v.b. gibi değerli ürünlerin mübadelesi üzerinde kabile aristokrasileri tarafından yürütülen kabileler-arası veya bölgeler-arası ticari kontrole bağlı olarak doğmuş gözükmektedir(79). Madagaskar'da sulamalı pirinç tarımına dayanan ve Tananariv ovasındaki bataklıkların değerlendirilmesini sağlayan (80) İmerina'ların krallığının yanısıra, göçebe hay-

(77) Bak: VENTURİ, *L'Histoire du concept de «Despotisme orientale» en Europe. Journal of History of Ideas.* 1963. No. I.

(78) Bak: Sereni'nin daha önce zikredilen eseri

(79) Bak: J.SURET-CANALE, *Afrique Noire*: «Devletin doğuşu... onun âleti ve belli başlı yararlanıcısı olan aristokrasinin doğuşu ile birlikte olmuştur...» S. 112.

(80) Bak: G.CONDOMİNAS, *Fokon'dona et collectivités rurales en Imerina*, 1960, Toprak mülkiyeti hakkında: «Büyük Kral, ülkeyi teşkil eden sayısız fokon'donalar arasında bölünmüş bulunan yüksek hak'kı Hükümdar'a devretmekten başka bir şey yapmaz.» S. 29.

vancılığa ve öküz ve esir ticaretine dayanan Sakalave krallığı teşekkül etmiştir(81).

Bizim teorik varsayımımız, büyük tarım işlerine dayanmayan veya hayvancılığa dayanan tarım toplumlarında bir hâkim sınıfın doğuşunu açıklamak imkânını vermektedir. Gene bu varsayım, belki de, «göçebe feodaliteler» (Moğol feodalitesi) gibi deyimlerin yarattığı zorluklardan veya çelişmelerden sakınmamızı da sağlayabilecektir.(82)

Asya-tipi üretim tarzının bu, büyük çapta işlerin gerçekleştirilmesine dayanan veya dayanmayan iki biçimini karşılaştıracak olursak, bunların bir ortak unsur taşıdıklarını görürüz: devlet iktidarını eli altında bulunduran ve sınıf sömürümünün temellerini, cemaatlerin ürününün bir kısmını (emek halinde veya aynî olarak) peşin hisse şeklinde alarak sağlayan bir aristokrasinin doğuşu. Ve büyük çapta işlerin varlığına veya yokluğuna göre de, eskimiş ve belirsiz bir deyimle «despotizm» olarak adlandırılan merkezîleşmiş ve mutlak bir iktidar meydana gelecek veya gelmeyecektir. Yani, bize göre, «Asya-tipi» üretim tarzını bulmak için, K. Wittfogel'in yaptığı gibi, her yerde ve mekanik bir şekilde, özellikle sulamaya dayanan çok büyük çapta çalışmalar ve iyice merkezîleşmiş bir iktidarla bir bürokrasi aramak şart değildir(83). Teorik çaba olarak asıl yapılması gereken iş, belki de, bu üretim tarzının büyük çapta çalışmalı veya çalışmasız, tarımlı veya tarımsız çeşitli biçimlerinin ve bu

---

(81) P.BOİTEAU, *Histoire de Madagascar*.

(82) Bak: VLADİMİRTSOV, *La Féodalité mongole*. 1948.

—BELENİTSKY'nin açıklaması: *Les Mongols et l'Asie Centrale. C.Hist. Mondiale*, 1960, 3.

—J. HARMATTA'nın incelemesi: *Hun Society in the Age of Attila*, Acts Archeologics Ac. S. Mong. 1952.

(83) Bak: Maquet'nin K. Wittfogel'e itirazları: *Une hypotèse pour l'étude des fédolités africaines. C. d'Etudes Afric.* 1961, No. 6.

üretim tarzının bağrında doğup geliştiği çeşitli topluluk biçimlerinin birer tipoloji'sini hazırlamaktır. Belki de böylece, eşitsizliğin, sınıfsız toplumlara sızarak uzlaşmaz çelişkilerin doğuşuna ve bir hâkim sınıfın meydana gelişine yol açmasıyla sonuçlanan süreçlerin çeşitli modellerini kurmak mümkün olurdu. Böyle bir çabanın gerçekleşebilmesi için, Eski çağ (Antiquité) tarihçileriyle etnologların işbirliği şarttır.

Asya-tipi üretim tarzının doğuşunun bazı şart ve biçimleriyle yapısını tanımlamaya çalıştık. Şimdi de, bu sosyal formasyonun evrim yasaları meselesine gireceğiz.

C - Asya-tipi üretim tarzının dinamiği ve evrim yasaları

Asya-tipi üretim tarzının doğuşu, sınırları henüz iyice belirmemiş bir «ilk sınıf yapısı»nın ortaya çıkışı anlamına geliyorsa, bu, toplulukların yarattığı ürünün bir kısmına söz konusu sınıf tarafından muntazaman sahip çıkıldığını (appropriation), yani düzenli bir ürün fazlasının (artık-ürünün) varolduğunu gösterir. Üretici güçlerin dinamiği açısından bakacak olursak, bir toplumun Asya-tipi üretim tarzına geçişi, söz konusu toplumun bir durgunluğa girip çöktüğüne değil, tam tersine, üretici güçlerin ilerlediğine işarettir. Firavunların Mısır'ın, Mezopotamya'nın, Miken krallıklarının, Kolomb öncesi imparatorluklarının Asya-tipi üretim tarzına ait oldukları doğruysa, bu tarz, madenler çağının — yani insanoğlunun toprağı işgal ekonomisinden kesinlikle kurtulup tabiata hâkim olmaya giriştiği ve yeni tarım biçimlerinin yanısıra mimarlığı, hesabı, yazıyı, ticareti, parayı, hukuku, yeni yeni dinleri bulup icat ettiği çağın — en parlak uy-

garlıklarına tekabül ediyor demektir. Demek ki, sayısız biçimleri içinde Asya-tipi üretim tarzı, kökeninde bir durgunluğu değil, bizce tam tersine, üretim güçlerinin (eski toplulukların üretim şekli temeli üzerinde) gerçekleştirdiği en büyük ilerlemeyi dile getirmektedir. Bu söylediğimizin doğruluğunu, Childe (84) ve Clark (85). gibi büyük arkeologların eserinde kolayca bulabiliriz.

Kökeninde, üretim güçlerinin ilerleyişini dile getiriyorsa, Asya-tipi üretim tarzının evrim yasası nedir? Bizce, her türlü sosyal formasyonunki gibi ,onun da evrim yasası, *kendi iç uyuşmazlığının gelişme yasası*dır. Asya-tipi üretim tarzının iç uyuşmazlığını yaratan, topluluk yapılarıyla sınıf yapılarının birliğidir (içiçe oluşudur). Asya-tipi üretim tarzının, kendi iç uyuşmazlığının gelişmesi sonucunda, özel mülkiyetin gelişmesinden ötürü ortaklaşalık ilişkilerinin gerçekliklerini gittikçe biraz daha yitirdiği sınıflı toplumlara doğru evrilmesi gerekirdi.

Bütün öteki sosyal formasyonlar gibi, Asya-tipi üretim tarzı da, aşılmamış olarak kaldığı vakit, yani iç uyuşmazlıkları gelişmeyip de yapısı kireçlenerek toplumu nispi bir durgunluk içinde çakılı kalmaya sürüklediği vakit, durgunluk ifade edecektir. Bu durumu aşmanın şekli ve ânı, her defasında apayrı özel şartlara bağlı kalacak, ama aşma gerçekleşirse, bu, toplulukların eski sosyal organizasyon biçimlerinin yıkıldığı; aşma gerçekleşmezse, tam tersine, söz konusu biçimlerin olduğu gibi kaldığı ve devam ettiği anlamına gelecektir.

---

(84) Özellikle, Childe'in Bronz çağındaki büyük Doğu uygarlıklarını katmak suretiyle Morgan'ın şemasını tamamlamaya çalıştığı *Social Evolution*'da, 1950.

(85) *World Prehistory*. Bak: La Pensée. 1963. No. 107 deki incelememiz

«Asya-tipi» bir toplum için bu süreklilik ve bu sürekliliği eşleyen durgunluk, toplum, kendi-kendini-geçindirme (auto-subsistance) halinde yaşayan topluluklara — yani, tarımla endüstrinin köklü olarak birbirlerinden ayrılmamış bulunduğu ve boş topraklar varsa, nüfus artışlarının sonuçlarına, yavru - topluluklara bölünerek (tabii bu yavrular, aynı geleneksel üretim ve sosyal hayat biçimlerini sürdürmek şartıyla) katlanmak imkânına sahip topluluklara — dayanıyorsa, daha da tehlikelidir. İşte Marx'ın Hindistan toplulukları hakkındaki, «Asya'nın binlerce yıllık durgunluğu» taraftarlarının dogması haline gelen ünlü metninde tasvir ettiği, yukarıda belirttiğimiz şekilde bir evrim imkânıdır:

> «Kendi kendine yeten, durmadan aynı biçim içinde üreyip yenilenen ve kazara ortadan kalksa bile aynı yerde ve aynı isim altında yeniden teşekkül eden bu toplulukların üretici organizmalarının basitliği, bize, Asya-tipi *toplumların* niçin değişmediğini göstermektedir. Bu değişmezlik ilk bakışta, Asyalı devletlerin durmaksızın yıkılıp yeniden kuruluşuyla, Asyalı hanedanların sık sık uğradığı şiddetli değişikliklerle garip bir biçimde çelişmektedir. [Ama] toplumun temel ekonomik unsurlarının yapısı, siyasi alanda kopan fırtınalardan gelecek darbelerin daima dışında kalmaktadır.»(86)

Üstelik, toplulukların devlet tarafından sömürülmesi, ürünlerden büyük çapta ve önceden hisse alma biçimine girdiği ölçüde, üretimin yapıları istikrar kazanabilir. Çünkü bir pazarın doğuşuna itiliş yoktur. Devletin köylü emeğini emri

(86) *Kapital*, kitap I, C. 2. S. 48. Kelimelerin altı Marx tarafından çizilmiştir.

altında bulundurma imkânı da, bir pazarın gelişme imkânlarını sınırlandırmakta ve üretici güçlerin dönüşümünü frenlemektedir. Ayrıca, bu sömürme biçimleri o derece şiddetlenebilir ki, üretimdeki her türlü gelişme imkânı uzun bir süre gemlenmiş olur.(87)

Asya-tipi üretim tarzının bu durgunlaşmaya ve çakılıp kalmaya doğru evriminin dışında, iç uyuşmazlığının gelişmesinden doğacak evriminin alacağı biçimler nelerdir? Bunlar, özel mülkiyetin teşekkülü yoluyla bu tarzı çözülüp dağılmaya götüren biçimlerdir. Biz bu çözülmenin en az iki mümkün biçimi olduğunu varsaymaktayız.

—Bunlardan biri, antik üretim tarzından geçerek köleci üretim tarzına götüren biçimdir. Eski Yunanlıların ve Latinlerin yolu, bu olmuştur. Bu yol, özel mülkiyetle emtia üretiminin bir arada bulunduğu (kombine olduğu) toplumlara açılabilir. «Yunan mucizesi»nin ve Roma İmparatorluğunun baş döndürücü yayılışının sırrı, bu kombine oluşta gizlidir(88). Bu evrim çizgisinin bütün özelliğini ve özgür insanlar arasındaki sınıf mücadelelerinin ve kölelerin emeğinin bu özgür insanlar tarafından sömürülmesinin tipik karakterini veren de gene bu kombinezondur.

—Bu bilinen yolun yanısıra, bireysel mülkiyetin gelişmesiyle yavaş yavaş, Asya-tipi üretim tarzının bazı biçimlerinden *feodalitenin bazı biçimlerine köleci bir aşamadan geçmeksizin* götürecek bir ikinci yol var sayıyoruz. Toplulukların bünyesinde bireysel mülkiyetin veya aristokrasiye ait şahsî arazilerin teşekkülünün, toplulukları ve onlarla birlikte toplulukların aristokrasi tarafından sömürülme biçimlerini de dönüştürebileceğini kabul ediyoruz. Diyoruz ki, bu

(87) *Kapital*, kitap III, C. 3, S. 176.
(88) ENGELS, *L'Origine de la famille*. S. 153.

yolla, yavaş yavaş, toplulukların kollektif halde sömürülmesinden köylülerin şahsen sömürülmesine geçilebilir. Bu evrim yolu bize, Çin'de, Vietnam'da, Japonya'da, Hindistan'da, Tibet'te (89), v.b... sınıflı bir topluma geçişe tekabül eden ve tarih boyunca daha sık başvurulmuş bir yol olarak gözükmektedir.

Burada, bu hipotezleri doğrulayacak kadar yerimiz yok. Bununla birlikte, bu varsayımların belki de, İnka toplumunun evriminin son yüzyılını aydınlatabileceğini belirtmeden geçmeyelim. Bu hipotezler, gene bu açıdan, imparatora ve kastına ait şahsi arazilerin (krallığın büyüklerine ve soylularına artık kollektif değil de kişisel bağımlılık bağlarıyla bağlı Yana'ların yerleştirilmesi yoluyla) gecikmeli bir gelişme gösterdiğini söyleyen A. Métraux'nun yorumuna da uygun düşmektedir:

> «Yana'ların İmparatorluk bünyesi içinde gittikçe daha önem kazanan bir yer almaları, ancak, verimlerinin geleneksel angarya sistemiyle elde edilen verimden daha üstün oluşuyla açıklanabilir. Toplulukların her birinden bir kaç üyesini koparıp alan İnka, böylece, hem toplulukları zayıf düşürüyor, hem de, devam etseydi imparatorluğun yapısını değişikliğe uğratabilecek bir devrim taslağına giriyordu. Böylece, alabildiğine otonom bir köy toplulukları yığınından, soyluların ve devlet erkânının, serfler ve hattâ köleler tarafından işletilen büyük arazilere sahip olduğu, bir çeşit «feodalite öncesi bir imparatorluk» meydana gelebilecekti.»(90)

(89) A. STEİN. *La Civilisation tibétaine*. 1962. S. 97 - 103.
(90) A.METRAUX. *Les Incas*. S. 98.

Belli bir feodaliteye doğru bu evrim yolu, sadece en sık rastlanan değil, aynı zamanda en basit olan yoldur. Çünkü, emtia üretiminin ve paranın büyük çapta gelişmesini şart koşmadığı için, «doğal» ekonomi biçimleriyle çatışma haline düşmez ve tarımla endüstrinin bir arada devamını uzun zaman sağlayabilir. Öte yandan, bireysel mülkiyete bu geçiş sırasında büyük çapta işleri düzenlemek ve kontrol etmek zorunluğu devam ettiği ölçüde, merkezî iktidar büyük bir rol oynar ve devletle hükümdarın «feodaller» ve köylüler üzerindeki hâkimiyeti bu feodalitelere, Asya-tipi üretim tarzına ait çizgilerin rahatça seçilebildiği «özel» (spécifique) bir görünüş kazandırır(91). İşte bu ve daha başka özellikler, Asya-tipi üretim tarzından yavaş yavaş çıkıp teşekkül etmiş olan bu «feodalite»lerin, köleci üretim tarzının dağıtılmasından çıkma Batı feodalitesiyle, son derece büyük ihtiyat tedbirleri alınmadan karşılaşılmasına engeldir. Bunların Batı ile en belli başlı farkları, emtia üretiminin gelişmesini frenlemiş ve endüstriyel kapitalizmin doğuşunu ve zaferini engellemiş olmalarıdır. Japonya'daki Meji devrimi ayrı bir şık olarak göz önüne alınmalıdır. Yine de unutulmamalıdır ki, endüstriyel temel, modern üretim güçleri ve organizasyon metodları, Japonya feodalitesinin bünyesi içinde gelişmemiş, Japonya'ya Batılı kapitalist ülkelerden ithal edilmiştir. Japon feodalitesinin bünyesi içinde doğmuş olan, sadece belli bir ticaret kapitalizmidir(92). Asya-tipi üretim tarzının, biri köleci bir sisteme, öteki bazı feodalite biçimlerine doğru iki evrim

(91) Bak: L.SİMONOVSKAYA, *Deux tendances dans la société féodale de la Chine de la Basse Epoque*, XXV nci Enternasyonal Oryantalistler Kongresi. Moskova. 1960.

(92) Sınırsız bir dokümantasyon arasında, özellikle Japon marksisti Takahashi'nin çalışmalarına bak:

—*La place de la Révolution du Meiji dans l'histoire agraire du Japon. Revue historique*, Aralık 1953.

—*The transition from feudalism to capitalism. Science and Society*, 1952, No 4.

yolundan birincisi, bir çok düşünürün dogmatik görüşlerinin tersine olarak, bize gün geçtikçe biraz daha özel ve hatta istisnaî gözükür olmuştur. Batı'nın gelişme çizgisi, her yerde rastlanır olduğu için evrensellik kazanmaktan çok, hiç bir yerde rastlanmadığı için evrensel gelmektedir. Ve marksistlerin genel olarak hatası, el attıkları her yerde bir köleci üretim tarzı bulmak isteyişleri, bulamayınca da icat edişleri olmuştur. Bu böyle ise, Batı'nın evrim çizgisi Marx ve Engels tarafından niçin, insanlığın gelişmesinin «tipik» çizgisi olarak kabul edilmiştir? Bugün tamamıyla bir özellik olarak ortaya çıkan bir şeyin «evrensellik»inden neyi anlayıp çıkarmak gerekir? Kapitalist âlemin dünyanın geri kalan yanından üstün olduğu inancının bir kalıntısı mıdır bu, yoksa maskeli bir ırkçılık veya bir yalancı bilim midir? Bu son soruyla birlikte, insanlığın gelişmesinin «tipik veya hâkim» çizgisi dendiği vakit anlaşılan şey hakkında son bir hipotez sunuyoruz.

D - Asya-tipi üretim tarzının çözülme biçimleri ve insanlığın «tipik» gelişme çizgisi.

«Tipik» bir gelişme biçimini bulup çıkarmak, bu gelişmenin «genel çizgi»sinin, yani *bütün halindeki hareketinin yapısının* önceden bilinmesini şart koşar. Geçmişten bugüne doğru bir bakışla, tarihin hareketinin genel yapısı sezilip kavranabilir mi?

Marx ve Engels'in girişmiş oldukları, işte budur. Ve onların zamanından beri, bizim bildiğimiz kadarıyla, hiç bir yeni buluş, vardıkları sonuçların ana noktalarını yalanlamamıştır. Bütünsel hareketi içinde tarih, halkların büyük çoğunluğunu *sınıfsız bir toplum hayatından sınıflı toplumla-*

ra geçirmiştir. İşin özü, işte budur. Bu özün ortaya çıkabilmesi, üretim araçlarının mülkleştirilmesinde (appropriation) bir eşitsizliği, bu eşitsizlik de emek içinde işbölümüyle akrabalık ilişkilerinin canlı bağları üzerine kurulu eski topluluk dayanışmasının çözülüşünü gerektirir.

Demek ki, geçmişten bugüne doğru bakıldığında tarihin hareketi, sosyal gerçekliğin iki uyuşmaz, karşıt unsurunun gelişmesinin parçalanmaz birliği olarak meydana çıkmıştır: a) *Doğaya hâkim olma* ve sayısı gittikçe artan bir türün bekâsını sağlama *araçlarının genel gelişmesi*, b) Topluluk dayanışmasının gittikçe çözülmesi ve bireyler ve gruplar arasındaki *eşitsizliklerin genel gelişmesi*.

«Uygarlık»ın yapısını anlamak için Engels'in ilk plâna koyduğu, işte bu uyuşmazlıktır.

> «Uygarlığın temeli, bir sınıfın bir başka sınıf tarafından sömürülmesi olduğu için, uygarlığın bütün gelişmesi sürekli bir çatışma içinde gerçekleşir.»(93)

Son yüzyılın Anglo-Sakson etnolojisinin eskimiş ayırımını (üç aşamanın sıralanışı: Vahşilik, barbarlık, uygarlık), karanlık ve çift anlamlı karakterinden ve yüklü olduğu ideolojik içerikten ötürü terkedip, bunun yerine, sınıflı ve sınıfsız toplumlar ayırımını koysak bile, sınıfsız toplumlardan sınıflı toplumlara geçişin genel hareketi, tarihin temel taşı olarak, Engels tarafından doğru şekilde tasvir edilmiş bulunmak-

(93) ENGELS, *L'Origine de la famille*, S. 162 - Satırların altını biz çizdik (M.G.). Görülüyor ki, Engels'in «uygarlık» terimini kullanmasında herhangi bir kasıt söz konusu olamaz. İtirafından korkulan bir ırkçılığın veya maskeli bir «ahlaki» veya entellektüel üstünlük duygusunun ağızdan kaçırılması değildir bu kelime. «Sözüm ona vahşi» veya «barbar»lar arasında yaşamış sayısız antropolog da bu tavrı paylaşmaktadır.

tadır.

Tarihin bütünsel hareketi bu ise, insanlığın gelişmesinin «tipik» biçimi de, üretici güçlerin ve eşitsizliklerin (yani sınıf mücadelelerinin) en yüksek gelişmesinin çatışmalı olarak içinde gerçekleştiği biçim değil midir?

Demek ki, toplumların evrim çizgileri arasında tipik olanını arayıp bulmak için izlenmesi gereken yol, üretici güçlerin en büyük hamlelerinin nerede ve ne zaman gerçekleştiğini inceleyip araştırmaktır. Bunun cevabı ise açık ve seçiktir: Bu «tipik» çizgi, en modern ve en etkili üretim ve doğayı dönüştürüm biçimlerinin kökeni ve temeli olan endüstriyel kapitalizm'i doğuran evrim çizgisidir. Ve *endüstriyel kapitalizm*, eski Yunanlıların açtığı evrim çizgisinin içinden başka hiç bir yerde doğmamıştır. Bu evrim çizgisine kesin karakterini veren, üretici güçlerin en yüksek gelişmesini sağlamış ve böylece, insanın insan tarafından sömürülmesine sonsuz imkânlar açmış oluşudur. Özel mülkiyetin teşekkülü, bu gelişmeyi açıklamaya yetmez. Çünkü özel mülkiyet Çin'de, Vietnam'da, v.b. da teşekkül etmişti. Bu gelişmenin gerçekleşebilmesi için, özel mülkiyetle emtia üretiminin kombine olması gereklidir(94). Teknik ilerlemeye *en elverişli* şartları yaratan, yalnız bu kombine oluştur. Ve gene bu kombine oluş ortak çıkarlara bağlılık yerine özel çıkarlara bağlılığı getirdiği ve bireyin atalarının toprağına

(94) Batılı toplumların gelişmesinin son uğrağı olan kapitalizmin bilimsel incelenmesinin anahtarı emtia üretimindedir. Marx'ın daha *Kapital*'in başlangıcında (1867). *Contribution* (1859) daki sözlerini tekrarlıyarak belirttiği budur: «Kapitalist üretim tarzının hüküm sürdüğü toplumların zenginliği, «sınırsız bir emtia birikimi» hâlinde meydana çıkar. İşte bunun içindir ki, araştırmalarımızın hareket noktası, bu zenginliğin ilk (élémentaire) biçimi olan metaın tahlili olacaktır.» *Kapital*, kitap 1, C. 1, S. 51.

olan (çoğu zaman kutsal karakterdeki) bağını kopardığı için, topluluk hayatının eski dayanışma sisteminin işleyişiyle uyuşmaz olarak belirmiştir.

Bu kombine oluş, öyle anlaşılıyor ki, ilk defa olarak eski Yunanlılarda tam saf haliyle gerçekleşmiştir:

> «Ve sonradan ardarda sıralanan bütün çalkanmaların ve altüst oluşların tohumu, işte burada bulunmaktadır.»(95)

Bu, çok geçmeden Romalılar tarafından alınıp genelleştirilecek ve «özel mülkiyete dayanan emtia üretici toplumlar hukukunun modeli» haline gelen «Jus utendi et abutendi» teorisiyle evrensel hukuki ifadesine kavuşacaktı.

Yunan-Lâtin toplumlarının evrim çizgisindeki tekillik, daha net olarak belirtmek gerekirse, bu toplumların Asya-tipi üretim tarzının bazı biçimlerini aşmış (ve belki de öteki halklardan daha önce aşmış) olmalarında değil bu tarzı, özel mülkiyetle emtia üretiminin kombine oluşuna dayanan bir üretim tarzına doğru aşmış olmalarındadır.

Tıpkı bunun gibi, Batı feodalitesinin (bazı biçim benzerlikleri dışında bu feodalitenin Türk, Çin, Afrika, Japon, v.b. feodaliteleri diye adlandırılan toplumlarla karıştırılmasını men eden ve ötekilerle arasındaki *temel farkı* meydana getiren) özelliği de, endüstriyel üretimin ve dünya ticaretinin oluşum şartlarının *yalnız ve yalnız* Batı feodalitesi tarafından yaratılmış oluşundan doğmaktadır. Doğal ekonomi biçimlerinin kesinlikle aşılmasını, sadece Batı feodalitesi sağlayabilmiştir.

Ve gene sadece, bir dünya piyasasının kuruluşunu sağlayıp empoze eden endüstriyel kapitalizmin doğuşudur ki, daha az gelişmiş bulunan bütün toplumların Batılı kapita-

(95) ENGELS, *L'Origine de la famille*, S. 105.

list toplumların gelişmesine bağımlı oluşu halinde şekillenen bir dünya tarihini endüstriyel kılacaktır.

Üstelik, önce teorik düşünce alanında, sonra da pratik hayatta, sosyalizm imkânını açan da, yalnız endüstriyel kapitalizm olmuştur.

Demek ki, Batılı gelişme çizgisi, üretici güçlerin en büyük çapta ilerlemesini ve sınıf mücadelesinin en arı biçimlerini hazırlayıp geliştirdiği ve aynı zamanda, sınıflı toplum organizasyonunun *hem kendisi hem de bütün öteki toplumlar tarafından aşılabilme şartlarını sadece o yarattığı için*, tipik'tir.

Yani bu evrim çizgisi, kendi özel akışı içinde *evrensel bir sonuç*'a ulaştığı için tipiktir. İnsanın insan tarafından sömürülmesinin en eski veya en yeni biçimlerinden hem kendisi çıkmak, hem de bütün toplumları çıkarmak için gerekli olan pratik temel (endüstriyel ekonomi) ile teorik görüş (sosyalizm)'ü sağlayan, gene bu çizgi olmuştur. Bu çizgi bütün insanlığa, toplumun sınıflara bölünüşünden beri çözüm bekleyen evrensel bir problemin, üretici güçlerin en yüksek gelişmesini insanın insan insan tarafından sömürülmesi olmaksızın sağlamak probleminin hal şartlarını sunmaktadır. Tipiktir, çünkü «model», «kural» (norme) değeri taşır. Ve çünkü başka hiç bir özel tarihin vermediği imkânları vermekte ve öteki toplumlara, *denenmiş bir yoldan* [Batı'nın yolundan] yürüyerek vakit kaybetmemek imkânını yaratmaktadır. 96).

Engels'in *Anti-Dühring*'deki sözleri (1877), bu perspektif içinde büyük bir önem kazanmaktadır:

(96) Marx'ın 8 Mart 1881'de Vera Zassoulitch'e yazdığı ünlü mektubu. işte bu perspektif içinde anlayıp değerlendirmek gerekir: «Bu, tarım topluluğu («commune agricole»)'nun gelişmesinin, şartlar ne olursa olsun aynı yolu (özel mülkiyete giden yol - M.G.) izlemesi gerektiği an-

«Sınıflara bölünmenin tarihsel bakımından belli bir meşruluğu olsa da, bu meşruluk belirli bir zaman ve belirli sosyal şartlar için söz konusudur. Üretimin yetersizliğinden kaynak almış olan bu meşruluk, *modern* üretim güçlerinin büyük gelişmesi karşısında geçerli olmaktan çıkacaktır. Gerçekten de: sosyal sınıfların ortadan kalkması için, sadece şu veya bu hâkim sınıfın değil, *genelde bir hâkim sınıf*'ın varlığının, yani sınıflara bölünme olayının kendisinin, çoktan modası geçmiş hale geleceği tarihsel bir gelişme derecesine ulaşmış olmak şarttır. Bunun için de, üretim araçlarının ve ürünlerin özel bir sosyal sınıf tarafından mülkleştirilmesinin ve bunun sonucu olarak da gene bu sosyal sınıf tarafından yürütülen siyasî hâkimiyet, kültür tekeli ve entellektüel baskının, sadece basit bir fazlalık değil, aynı zamanda, ekonomik, siyasî ve entellektüel bakımdan, *gelişmeye bir engel* halinde belireceği üstün bir üretim düzeyine varmak gerekir. Bugün bu noktaya erişilmiştir.»(97)

---

lamına mı gelir? Ne münasebet. [Topluluğun] kuruluş biçimi şu alternatife yol açıyor: ya kendi içinde taşıdığı özel mülkiyet unsuru, kolektif unsuru silip süpürecek, veya tersi olacaktır. Bu iki şıktan birinin gerçekleşmesi ise [topluluğun] içinde bulunduğu tarihsel ortama bağlıdır... iki çözüm yolundan ikisi de a priori olarak mümkündür, ama bunlardan birinin gerçekleşebilmesi için gerekli olan tarihsel ortam, öbürü için gerekli olan şartlardan tamamıyla farklıdır.» Ve mektubun ikinci versiyonunda bu ortamları kesinliyen Marx, şunları ekliyordu: «[Tarım topluluğunun] tarihsel ortamı, kapitalist üretimin çağdaşlığı, ona (topluluğa) işbirliğine dayanan emeği geniş çapta organize edecek maddi şartları hazır halde sunmaktadır. Yani, [bu topluluk] kapitalist sistemin getirdiği pozitif *unsurları*, kapitalist sistemin çektiği ceremeyi çekmeksizin alıp *kendine mal etmek* imkânına sahiptir. Böylece, parça parça yapılan (parcellaire) tarımdan makinaların yardımıyla *tedricen*, kombine tarıma geçebilir. [Bu topluluk] bu günkü biçimi içinde normal duruma konduktan sonra, modern toplumun yöneldiği ekonomik sistemin dolaysız hareket noktası haline gelip, modern toplumun intiharıyla işe başlamaksızın deri değiştirebilir...»

(97) ENGELS, *Anti-Dühring*, S. 320 - 321. - Kelimelerin altını biz çizdik. M.G.

Batılı gelişme çizgisinin gerçek *evrenselliği*, demek ki, *kendi özelliğinin* dışında değil *içinde*, öteki evrim çizgileriyle arasındaki benzeşmede değil, farktadır. Evrensellikle özellik, uyuşmaz bir birlik meydana getirir ama bu karşıtlık, düşüncede değil hayatın kendisinde bulunmaktadır. Ve bu karşıtlığın birliği teslim edilmediği vakit, ikisi de teorik güçsüzlüğe götüren iki yolla karşılaşırız: ya toplumlar ve bu toplumların evrim çizgileri, yanyana bir yığılma halinde ve her biri, bilgine hiç bir hak tanımayan kendi tarihsel özelliği içinde sürüp giderler. Hiç bir şey hiç bir şeyle karşılaştırılamaz ve tarih, bütünsel tutarlıktan yoksun bir dökünüler örgüsünden ibarettir.

Ya da tersine, yani her yerde aynı süreç görülmek istendiğinde, bütün özellikler silinecek ve tarih, zorunlu olarak uyduğu evrensel biçimlerin az-çok başarılı bir uygulanmasından ibaret kalacaktır. Gerçekte ise, her yerde *ille de bulunmak istenen* bu biçimler, çeşitli ve sayısız evrim çizgileri imkânı önceden yoksayıldığına göre, Batılı evrim çizgisinin her yerde aranması gereken biçimlerinden başka bir şey değildir.

Böyle bir durumda bu evrim çizgisi, tipik karakterinin kökünü kendi içinden, kendi iç özelliğinden değil de, tarihdışı bir zorunluktan alıyor olacaktır. Oysa biliyoruz ki, dış zorunluğun ters yüzünde bir iç ereklik (finalité) bulunur. Böyle bir perspektif içindeyse, tarih, insanlığın ilkel topluma girdiği an bir gün er-geç ve ister istemez sosyalizme ulaşmak *zorunda* bulunduğu önceden yapılıp ayarlanmış bir gerçeklik, hiç bir sürpriz taşımayan bir gelecek olmuş olacaktır. İşte sayısız marksist, özellikle Stalin'in, ilkel topluluk, kölelik, feodalite, kapitalizm ve sosyalizmin «zorunlu biçimde» ardarda sıralandığı *Tarihsel materyalizm- Diyalektik materyalizm*'de tarihin gelişim yasalarını kendine göre

açıklayıp yorumlamasından sonra, bu ikinci yolu seçmiştir.

Ve Marx, daha *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'da (98) bu hatanın yarattığı tehlikeye dikkati çekerek şunları belirtiyordu:

> "Tarihsel gelişme dediğimiz şey, sonuç itibariyle [varılmış] en son biçimin, geçmiş biçimleri, kendi gelişim derecesine götüren *aşamalar* halinde göz önünde tutulmasına dayanır. İyice belirli birtakım şartlar dışında, *kendi öz eleştirisi*'ni yapmaktan çoğunlukla âciz kaldığı için de, [bu son biçim] kendinden önceki biçimleri daima *tek yanlı bir açıdan* kavrayıp görmek durumundadır.»(99)

Bu perspektif içinde sosyalizm, kapitalizm-öncesi eski üretim tarzlarıyla en az kapitalizmin uyuşmadığı kadar uyuşmayan, modern bir üretim tarzı olarak belirmektedir. Hatta sosyalizmle bu eski üretim tarzları arasında, bunlarla kapitalizm arasındaki uyuşmazlıktan daha da büyük bir uyuşmazlık bulunmaktadır: Çünkü kapitalizm, hâkimiyeti altına aldığı ülkelerdeki eski sömürme ilişkilerini kendi çıkarına kullanabilir. Sosyalizm ise, bunu yapamaz.

*

* *

Yitirilmiş ve hattâ inkâr edilmiş bir marksist kavrama, kavramın bilimsel geçerliği hakkında önceden hiç bir yargıda bulunmaksızın, Marx'ın ve Engels'in metinlerinde

(98) Bak: *Economie politique et philosophie*, M. Godelier. La Pensée, Ekim 1963.

(99) MARX. *Contribution...*, S. 170, - Kelimelerin altını biz çizdik. M.G.

ulaşmaya çalıştık. Kavramı bulduktan sonra da, niçin yitirildiğini araştırmak gerekti. Bunun, karanlık nedenlerden değil, Morgan-Engels ilişkisinden ve XIX ncu yüzyılın ikinci yarısında elde bulunan en ileri arkeolojik, lengüistik ve etnolojik bilgilerin düzeyinden ileri geldiğini gördük. Gene gördük ki, Engels'in parlak analizinin gölgesinde silinen bu kavram, 1927-1930 a doğru, Çin devriminin başarısızlığa uğramasının ardından yeniden sahneye çıktıktan sonra kesin olarak unutulup inkâr edilmiştir. Ta ki K. Wittfogel, bu kavramı itilmiş bulunduğu gecenin içinden alıp sosyalizme karşı bir iftira ve mücadele makinesi haline getirsin. Buna paralel olarak, Marx'ın toplumların evrim şemaları, Asya-tipi üretim tarzı kavramından budanmış ve sınıflı toplumlara doğru evrim ve geçiş biçimlerinin çokluğu hipotezinden yoksun bırakılmış halleriyle, doğrulanmayı bekleyen açık bir varsayımlar sistemi olmaktan çıkıp, kabul edilmesi şart bir kapalı dogmalar bütününe indirgenmiştir.

Bilimsel içeriği böylece içinden boşaltılan tarihsel materyalizm, (filozofun insanlığı, sosyalizme ulaşmak üzere ilkel topluluğa girmeye iten tarihsel zorunluğu kendi düşüncesinde seyredebileceği bir fikirler âlemi demek olan) yeni bir tarih felsefesi durumuna getirilmiştir. Pratik plânda ise, etnoloji ile tarih arasındaki Batı tarihi ile Batı-dışı tarih arasındaki kopuş gittikçe biraz daha kesinleşmiş gibi gözükmüştür. Ama sayısız olaylar, dört bir yandan fışkırıp, bilginleri bu ölü kavramı diriltmeye zorlamıştır. Şimdi bu kavram, sınıfsız toplumlardan sınıflı toplumlara belirli geçiş biçimlerinin uyuşmazlığına tekabül eden bir sosyal formasyonu ifade ediyorsa, etnolog ile tarihçinin (veya arkeologun) işbirliğini şart koşan ve temelleyen bir tarihsel gerçekliği belki de yeniden elimize geçirdik demektir. Çünkü, Asya-tipi üretim tarzının kendine özgü çelişkisini kavrayabilmek için, hem topluluk

yapılarını çözümlemek üzere bir etnolog, hem de sömürücü sınıfların çekirdeğini arayıp bulmak üzere bir tarihçi olmak gereklidir. Böylece, tarihsel ve etnolojik bilginin kopuk ve dağınık parçaları, bu çelişkili gerçekliğin etrafında, bileşik bir antropolojik bilgiler bütünü halinde yeniden şekillenebilir.

Ve Asya-tipi üretim tarzı yeniden dirildiğinde, bazı eski ve modası geçmiş iddiaları can çekişmeye sürüklemiştir. Hiç bir vakit gerçekten yaşamamış oldukları için ilk darbede parçalanıp dağılan bu teorik kadavralar, «evrensel bir köleci aşamanın varlığı» ile «aşamaların sırasını olduğu gibi izlemeden atlayabilmenin imkânsızlığı»dır. Ama bu dirilişin, Marx'a bir dönüşten daha fazla şey ifade etmesi gerekir ve gerçekte de öyledir. Çünkü öteki türlü, tarih biliminin çoktan aşılmış bir düzeyine geri dönmek, yani düşmek söz konusu olacaktır. Böylece biz, bugünün karşılaştırmalı arkeoloji, etnoloji ve tarih bilimleri tarafından ortaya konan meselelerin çözümüne yarıyacak bir kavramın yeniden işler hale gelmesini sağlamak için çalışmış oluyoruz. Asya-tipi üretim tarzının yapısıyla ilgili (structural) bir tanım önerdikten sonra, bu yapı ile sınıflı toplumlara bazı geçiş halleri arasında bir ilişki bulunduğunu varsayıyor ve bu soyut plânda, kavramın Marx'ın o çağda görebileceğinden daha geniş bir uygulama alanının, teorik açıdan mümkün olduğunu söylüyoruz. Ama bizce, bu konuda ilerleyebilmek için coğrafi [bir sıfat olan] «Asyaî» [terimini] terkedip eski «despotizm» kelimesini kesinlikle tanımlamak ve «büyük çapta çalışmalar»la «bürokrasiler»i son derece temkinle aramaya koyulmak gerekir. Durgunluk, mümkün bir evrim hali olarak görülmeli ve Asya-tipi üretim tarzının mümkün olan tek evrim biçimi olarak göz önüne alınmamalı; Asya-tipi üretim tarzının, nedenleri aranmak üzere, sayısız çözülme biçimleri olduğu

düşünülmelidir. Biz burada, Asya-tipi üretim tarzının belirli feodalite biçimlerine doğru bir evrimini varsaydık ve bu yolu, gerçek bir sınıflı topluma geçiş için Batının evrim yolundan daha sık rastlanan bir biçim olarak göz önünde tuttuk. Batının yolu gittikçe biraz daha tekil (özel) ve aynı zamanda da (insanın doğa üzerindeki hâkimiyeti ve insanın insan üzerindeki hâkimiyeti demek olan sınıflı toplumun karakteristik çizgilerini en yüksek noktasına kadar geliştirdiği için) evrensel gözükmektedir. Ve işte bunun içindir ki, son tahlilde, yeniden işler hale konması gereken şeyin sadece Asya-tipi üretim tarzı kavramı değil, aynı zamanda «tarihsel zorunluluk», yani tarihte yasa kavramı olduğunu düşünmekteyiz. Bu yapılmadıkça, tarihçilerin körce başlayan çalışmaları yarın, dünün kaderine uğramak tehlikesinden kurtulamayacak ve bir başka plânda da sosyal pratik, nereden geldiğini, nereye gidebileceğini ve oraya nasıl gidebileceğini bilmeden gelişecektir.

Gerek analizlerimiz, gerek hipotezlerimiz, hiç şüphe yok ki, geniş bir tartışma ortamı içinde doğrulanmak veya yalanlanmak üzere önerilmiş bulunmaktadır. Bunları kanıtlarını bulmadan kabul etmek, dogmatizmin özünü unutmaksızın şeklini terketmek olur. Öte yandan, kavramın teorik statüsü meselesini önceden halletmeksizin şu veya bu tarihte bir Asya-tipi üretim tarzı aramaya kalkışmak da, iyi niyetle pozitivizm yapmaktır. Bu bakımdan, araştırmaların şu yönlerde yapılmasını öneriyoruz:

1) Eşitsizliğin sınıfsız toplumlara sızarak bir hâkim sınıfın formasyonuna yol açtığı çeşitli süreçler bulup bu süreçlerin gelişmesini tesbit etmek mümkün müdür? (Bu soru, Eski çağ tarihçileri ve etnologlar içindir.)

2) Büyük çapta çalışmalı olsun olmasın, tarımlı veya

tanımsız bir Asya-tipi üretim tarzı biçimleri tipolojisi kurulabilir mi ve toprağın mülkleştirilmesi biçimlerinin, aristokrasi ve krallık, v.b. iktidarlarının kökeni ve yapısının analizi yoluyla bir «topluluk biçimleri tipolojisi» meselesi öne sürülebilir mi?

3) Asya-tipi üretim tarzının sınıflı toplumlara doğru çeşitli evrim biçimlerini tasvir etmek mümkün müdür?

4) Eski Yunanlılarda ve Romalılarda emtia ekonomisini açan süreç nedir? «Yunan mucizesi»ni hem ciddiye alıp hem de yüceliğinden sıyırmak (désidéaliser) nasıl mümkün olacaktır?

5) Asya-tipi üretim tarzı ve askerî demokrasi kavramları arasındaki ilişkiler nelerdir?

Bu araştırmalar boyunca, kesin bir dil yaratmak ve belki de yarın, «Asyaî üretim tarzı» deyimini terkederek onun yerine daha doğru ve tekin olmıyan anlamlarla daha az yüklü başka kelimeler bulup kullanmak gerekecektir.

NOT: A. Caso'nun Azteklerde toprak mülkiyeti hakkındaki önemli makalesine dikkati çekmek isteriz: *Land Tenure among the Ancient Mexicans. American Anthropologist*, Ağustos 1963 (c. 65, no. 4), s. 862 - 878. Morgan-Engels ilişkisi hakkındaki analizimizi tamamladıktan sonra okuduğumuz bu metin bize, görüşlerimizi açık biçimde doğruluyor gözüktü.

Yazara göre Aztek toplumu, toprağın ortak mülkiyetine dayanan ortaklaşacı bir kabile toplumunun çizgileriyle dinî, siyasî, askerî iktidarı elinde tutan ve devleti kontrol eden bir aristokrasinin hâkim olduğu sınıflı toplum çizgilerini kombine etmektedir (s. 875).

> Kral, «birey olarak değil, aynı zamanda memur olarak» toprağa tasarruf eder (s. 868). Din adamları ve askerler, özgür insan topluluklarından ön pay şeklinde alınan haraç ve angaryalarla geçinmekteydiler. Bu devlet mülkiyetinin yanısıra bir de, soyluların ve Kralın, toprağa bağlı «serf»ler tarafından işletilen özel arazileri vardı (s. 870).

Bu cinsten sosyal eşitsizliklerin ve aristokratik bir özel mülkiyetin varlığı, yazara göre ancak:

«İrokva organizasyonunun veya Roma mülkiyetinin terimleri dışında düşünmek şartıyla» (s. 874).

anlaşılabilir. Şu sonuca varıyor:

«Bu yüzyılın ilk çeyreğinde müthiş itibar gören Morgan (1878) ve Bandelier (1880)'nin vardıkları türden alabildiğine yanlış sonuçlar karşısında insan şaşkınlığa düşüyor» (s. 862).

Gibson'un iki makalesine dikkati çekelim:

La transformation des communautés indiennes en nouvelle Espagne de 1500 à 1820. Cahiers d'Histoire Mondiale, no. 3, 1955.

Ve özellikle:

The Aztec Aristocracy in Colonial Mexico. Comparative Studies in Society and History,

II, 2, Ocak 1960, s. 169-197.

Burada yazar (s. 171, no 5), Morgan'ın öğrencisi Bandelier'nin Aztekler hakkında,

On the social organisation and mode of government of the Ancient Mexicans, Cambridge, Mart 1880.

de vardığı sonuçları ve,

F. Katz, *Die Sozialökonomische Verhältnisse Bei den Azteken in 15 und 16 jahrhundert*, f. III ve X, Berlin 1956

yı eleştirmektedir.